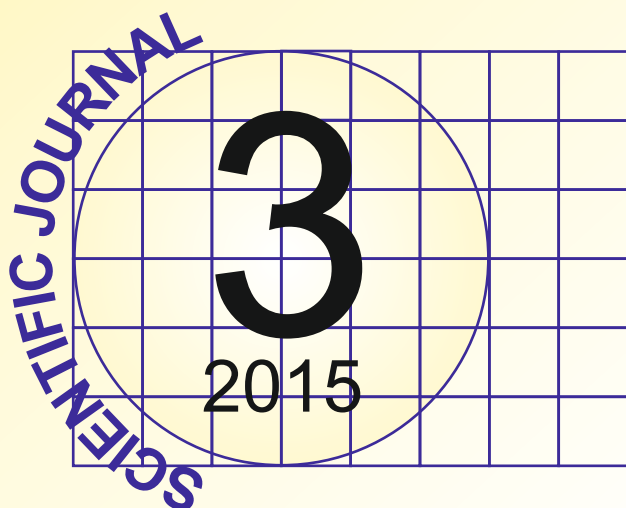

International Scientific Journal
**MECHANISM OF
ECONOMIC REGULATION**

Міжнародний науковий журнал
**МЕХАНІЗМ
РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОНОМІКИ**

Международный научный журнал
**МЕХАНИЗМ
РЕГУЛИРОВАНИЯ
ЭКОНОМИКИ**

ISSN 1726-8699

International Scientific Journal
MECHANISM OF ECONOMIC REGULATION

Міжнародний науковий журнал
**МЕХАНІЗМ
РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОНОМІКИ**

Международный научный журнал
**МЕХАНИЗМ
РЕГУЛИРОВАНИЯ
ЭКОНОМИКИ**

Abstracting and Indexing Services:

Журнал реферується та індексується у міжнародних наукометричних базах:

Журнал реферирється и индексируется в международных наукометрических базах:

Центральноевропейський журнал соціальних і гуманітарних наук (ЦЕЖСГ)
Центральноевропейский журнал социальных и гуманитарных наук (ЦЕЖСГ)
<http://cejsh.icm.edu.pl>

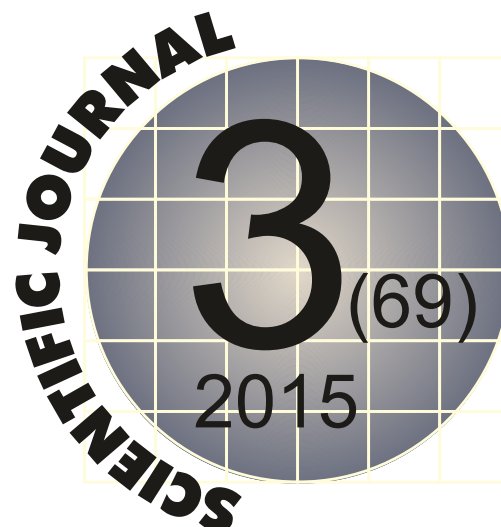
База данных «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ)

Наукова електронна бібліотека ELIBRARY.ru – Російський індекс наукового цитування (РІНЦ)
Scientific Electronic Library ELIBRARY.ru – Russian Scientific Citation Index (RSCI)
<http://elibrary.ru>

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. Вернадського

Vernadsky National Library of Ukraine
Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского
<http://www.irbis-nbuv.gov.ua>

ISSN 1726-8699

Засновники:

Сумський державний університет (СумДУ); Центр економічних досліджень (ЦЕД); Сумська обласна громадська організація «Академія підприємництва і менеджменту України» (СОГО АПМУ); ВТД «Університетська книга»

Редакційна колегія:

Мельник Л. Г., д.е.н., проф. (СумДУ, ЦЕД) – головний редактор; **Сотник І. М.**, д.е.н., проф. (СумДУ) – заступник головного редактора; **Сабдаш В. В.**, к.е.н., доц. (СумДУ, СОГО АПМУ) – заступник головного редактора; **Дерев'янок Ю. М.**, к.е.н., доц. (СумДУ) – заступник головного редактора; **Маценко О. М.**, к.е.н., доц. (СумДУ) – технічний редактор; **Пімоненко Т. В.**, к.е.н. (СумДУ) – відповідальний секретар; **Баллантайн Пол**, PhD, проф. (Університет Колорадо Спрінгс, США); **Бобильов С. М.**, д.е.н., проф. (ФДОУ ВПО «Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова», м. Москва, Російська Федерація); **Боронос В. М.**, к.е.н., проф. (СумДУ); **Бун К. Еммануель**, PhD, проф. (Вільний Університет Брюсселя, Бельгія); **Быстряков І. К.**, д.е.н., проф. (ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», м. Київ); **Васильєва Т. А.**, д.е.н., проф. (ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України», м. Суми); **Гриценко А. А.**, д.е.н., член-кореспондент НАН України (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», м. Київ); **Євдокімов Юрій**, PhD, проф. (Університет Нью Брансвіка, Канада); **Жуй Лі**, к.е.н., (Сіанський університет фінансів і економіки, м. Сіань, Китай); **Ільяшенко С. М.**, д.е.н., проф. (СумДУ); **Каринцева О. І.**, к.е.н., доц. (СумДУ); **Козьменко С. М.**, д.е.н., проф. (ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України», м. Суми); **Костюк О. М.**, д.е.н., проф. (ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України», м. Суми); **Кочубей Н. В.**, к.филос.н., доц. (Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка); **Лукаш О. А.**, к.е.н., доц. (СумДУ); **Мінакова І. В.**, д.е.н., проф. (ДОУ ВПО «Південно-Західний державний університет», м. Курськ, Російська Федерація); **Мишенін Є. В.**, д.е.н., проф. (ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України», м. Суми); **Прокопенко О. В.**, д.е.н., проф. (СумДУ); **Самаль С. О.**, д.е.н., проф. (Науково-дослідний інститут теорії та практики державного управління, Академія управління при Президенті Республіки Білорусь, м. Мінськ, Республіка Білорусь); **Тарасевич В. М.**, д.е.н., проф. (Національна металургійна академія України, м. Дніпропетровськ); **Телиженко О. М.**, д.е.н., проф. (СумДУ); **Харичков С. К.**, д.е.н., проф. (Одеський національний політехнічний університет); **Шауер Петр**, C.Sc., проф. (Університет Економіки, м. Прага, Чехія)

Founders:

Sumy State University (SSU); Economic Research Centre (ERC); Sumy Regional Public Organization «Academy of Entrepreneurship and Management of Ukraine» (SRPO AEMU); Publishing Company «University book»

Editorial Board:

Melnyk L. H., Dr., Prof. (SSU, ERC) – Editor-in-Chief; **Sotnyk I. M.**, Dr., Prof. (SSU) – Deputy Editor-in-Chief; **Sabadash V. V.**, C.Sc. (SSU, SRPO AEMU) – Deputy Editor-in-Chief; **Derevyanko Yu. M.**, C.Sc. (SSU) – Deputy Editor-in-Chief; **Matsenko O. M.**, C.Sc. (SSU) – Technical Editor; **Pimonenko T. V.**, C.Sc. (SSU) – Executive Secretary; **Ballantyne Paul**, PhD, Prof. (University of Colorado Springs, USA); **Bobylev S. N.**, Dr., Prof. (Federal State Educational Institution of Higher Professional Education 'M. V. Lomonosov Moscow State University', Moscow, Russian Federation); **Boronos V. M.**, C.Sc., Prof. (SSU); **Boon K. Emmanuel**, PhD, Prof. (Free University of Brussels, Belgium); **Bystryakov I. K.**, Dr., Prof. (Institute for Environmental Economics and Sustainable Development, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv); **Harichkov S. K.**, Dr., Prof. (Odessa National Polytechnic University); **Hrytsenko A. A.**, Dr., Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (State Institution 'Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv); **Ilyashenko S. M.**, Dr., Prof. (SSU); **Karintseva O. I.**, C.Sc. (SSU); **Kochubey N. V.**, C.Sc. (A. S. Makarenko Sumy State Pedagogical University); **Kostyuk O. M.**, Dr., Prof. (State Higher Educational Institution 'Ukrainian Academy of Banking of National Bank of Ukraine', Sumy); **Kozmenko S. M.**, Dr., Prof. (State Higher Educational Institution 'Ukrainian Academy of Banking of National Bank of Ukraine', Sumy); **Lukash O. A.**, C.Sc. (SSU); **Minakova I. V.**, Dr., Prof. (State Educational Institution of Higher Professional Education 'Southwest State University', Kursk, Russian Federation); **Mishenin Ye. V.**, Dr., Prof. (State Higher Educational Institution 'Ukrainian Academy of Banking of National Bank of Ukraine', Sumy); **Prokopenko O. V.**, Dr., Prof. (SSU); **Rui Li**, C.Sc. (Xi'an University of Finance and Economics, Xi'an, China); **Samal S. A.**, Dr., Prof. (Research Institute of Theory and Practice of Public Administration, Academy of Management under the President of the Republic of Belarus, Minsk, Republic of Belarus); **Sauer Petr**, C.Sc., Prof. (University of Economics, Prague, Czech Republic); **Tarasevich V. M.**, Dr., Prof. (National Metallurgical Academy of Ukraine, Dnipropetrovsk); **Telizhenko O. M.**, Dr., Prof. (SSU); **Vasylyeva T. A.**, Dr., Prof. (State Higher Educational Institution 'Ukrainian Academy of Banking of National Bank of Ukraine', Sumy); **Yevdokimov Yuri**, PhD, Prof. (University of New Brunswick, Canada)

Учредители:

Сумский государственный университет (СумГУ); Центр экономических исследований (ЦЭИ); Сумская областная общественная организация «Академия предпринимательства и менеджмента Украины» (СОГО АПМУ); ИТД «Университетская книга»

Редакционная коллегия:

Мельник Л. Г., д.э.н., проф. (СумГУ, ЦЭИ) – главный редактор; **Сотник И. М.**, д.э.н., проф. (СумГУ) – заместитель главного редактора; **Сабдаш В. В.**, к.э.н., доц. (СумГУ, СОГО АПМУ) – заместитель главного редактора; **Деревянок Ю. М.**, к.э.н., доц. (СумГУ) – заместитель главного редактора; **Маценко А. М.**, к.э.н., доц. (СумГУ) – технический редактор; **Пимоненко Т. В.**, к.э.н. (СумГУ) – ответственный секретарь; **Баллантайн Пол**, PhD, проф. (Университет Колорадо Спрингс, США); **Бобылев С. Н.**, д.э.н., проф. (ФГОУ ВПО «Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова», г. Москва, Российская Федерация); **Боронос В. Н.**, к.э.н., проф. (СумГУ); **Бун К. Эммануэль**, PhD, проф. (Свободный Университет Брюсселя, Бельгия); **Быстряков И. К.**, д.э.н., проф. (ГУ «Институт экономики природопользования и устойчивого развития НАН Украины», г. Киев); **Васильева Т. А.**, д.э.н., проф. (ГВУЗ «Украинская академия банковского дела Национального банка Украины», г. Сумы); **Гриценко А. А.**, д.э.н., член-корреспондент НАН Украины (ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», г. Киев); **Евдокимов Юрий**, PhD, проф. (Университет Нью Брансвика, Канада); **Жуй Ли**, к.э.н., (Сіанський університет фінансів і економіки, м. Сіань, Китай); **Ільяшенко С. М.**, д.э.н., проф. (СумГУ); **Каринцева А. И.**, к.э.н., доц. (СумГУ); **Козьменко С. Н.**, д.э.н., проф. (ГВУЗ «Украинская академия банковского дела Национального банка Украины», г. Сумы); **Костюк А. Н.**, д.э.н., проф. (ГВУЗ «Украинская академия банковского дела Национального банка Украины», г. Сумы); **Кочубей Н. В.**, к.филос.н., доц. (Сумский государственный педагогический университет им. А. С. Макаренка); **Лукаш О. А.**, к.э.н., доц. (СумГУ); **Минакова И. В.**, д.э.н., проф. (ГОУ ВПО «Юго-Западный государственный университет», г. Курск, Российская Федерация); **Мишенни Е. В.**, д.э.н., проф. (ГВУЗ «Украинская академия банковского дела Национального банка Украины», г. Сумы); **Прокопенко О. В.**, д.э.н., проф. (СумГУ); **Самаль С. А.**, д.э.н., проф. (Научно-исследовательский институт теории и практики государственного управления, Академия управления при Президенте Республики Беларусь, г. Минск, Республика Беларусь); **Тарасевич В. Н.**, д.э.н., проф. (Национальная металлургическая академия Украины, г. Днепропетровск); **Телиженко А. М.**, д.э.н., проф. (СумГУ); **Харичков С. К.**, д.э.н., проф. (Одесский национальный политехнический университет); **Шауер Петр**, C.Sc., проф. (Университет Экономки, г. Прага, Чехия)

**Міжнародний науковий журнал
«МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ»**

№ 3 (69), 2015

Заснований у 1999 р.

ЗМІСТ

**РОЗДІЛ 1 ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА
ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА**

В. В. Сабадаш, О. В. Червяцова. Організація оплати праці на підприємствах:
проблеми в умовах обмеженості ресурсів (мова оригіналу – українська)..... 6

О. В. Кубатко, В. Л. Акуленко, А. А. Іскаков. Розвиток виробничого потенціалу
машинобудівних підприємств в умовах нестабільного ринкового середовища
(мова оригіналу – українська)..... 15

РОЗДІЛ 2 МАКРОЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ

Р. Ф. Пустовійт. Аналіз концепції інституційного генотипу (мова оригіналу – українська)..... 23

В. Ю. Грига. Оцінка впливу науково-технічної та інноваційної діяльності
на розвиток економіки: емпіричні моделі та результати (мова оригіналу – російська)..... 34

О. Л. Камбур. Особливості впровадження механізму державної підтримки
енергозбереження в сучасних умовах (мова оригіналу – українська)..... 47

Г. В. Салтикова, Н. В. Котенко. До питання координації монетарної
та фіскальної політики (мова оригіналу – українська)..... 58

РОЗДІЛ 3 НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Ю. Б. Росецька. Професійно-кваліфікаційні індикатори
середнього класу в Україні (мова оригіналу – російська)..... 68

В. В. Сабадаш, М. С. Малюга. Дослідження конфліктного потенціалу
тіньової економіки (мова оригіналу – українська)..... 78

Л. Г. Мельник. Пам'ять та її роль у розвитку природних
і соціально-економічних систем (мова оригіналу – російська)..... 87

СТАТТЯ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Л. Г. Мельник. Слово про друга і вчителя (пам'яті професора Шапочки М. К.)
(мова оригіналу – російська)..... 98

**Вимоги до матеріалів, які публікуються у міжнародному
науковому журналі «Механізм регулювання економіки»..... 108**

**International Scientific Journal
“MECHANISM OF ECONOMIC REGULATION”**

#3 (69), 2015

Founded in 1999

CONTENTS

**SECTION 1 ECONOMICS OF ENTERPRISE
AND ORGANISATION OF PRODUCTION**

- Viktor V. Sabadash, Olena V. Chervyatsova. Organization of Wages in Enterprises:
The Problem with Limited Resources (original language – Ukrainian)..... 6*
- Oleksandr V. Kubatko, Vitaliy L. Akulenko, Andrii A. Iskakov.
The Development of Production Potential of Engineering Enterprises
in Conditions of Unstable Market Environment (original language – Ukrainian)..... 15*

SECTION 2 MACROECONOMIC MECHANISMS

- Robert F. Pustovii. Institutional Genotype Concept Analysis (original language – Ukrainian)..... 23*
- Vitalii Yu. Gryga. Assessing the Impact of Science, Technology and Innovation
on Economic Development: Empirical Models and Results (original language – Russian)..... 34*
- Olga L. Kambur. Specifics of the Introduction of a Mechanism of State Support
for Energy Saving in Modern Conditions (original language – Ukrainian)..... 47*
- Hanna V. Saltykova, Nataliia V. Kotenko. On the Issue of Coordination
of Monetary and Fiscal Policy (original language – Ukrainian)..... 58*

SECTION 3 SCIENTIFIC REPORTS

- Yuliia B. Rosetska. Professional and Qualification Indicators
of Middle Class in Ukraine (original language – Russian)..... 68*
- Viktor V. Sabadash, Mariia S. Maliuha. Research Conflict Potential
Shadow Economy (original language – Ukrainian)..... 78*
- Leonid Hr. Melnyk. Memory and its Role in the Development
of Natural and Socio-Economic Systems (original language – Russian)..... 87*

EDITOR-IN-CHIEF ARTICLE

- Leonid Hr. Melnyk. The Lay of the Friend and Teacher
(on the Memory of Professor Mykola Shapochka) (original language – Russian)..... 98*
- Guide-Line for Materials Submitted for
International Scientific Journal “Mechanism of Economic Regulation”..... 108**

**Международный научный журнал
«МЕХАНИЗМ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ»**

№ 3 (69), 2015

Основан в 1999 г.

СОДЕРЖАНИЕ

**РАЗДЕЛ 1 ЭКОНОМИКА ПРЕДПРИЯТИЯ
И ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОИЗВОДСТВА**

В. В. Сабаш, Е. В. Червяцова. Организация оплаты труда на предприятиях: проблемы в условиях ограниченности ресурсов (язык оригинала – украинский)..... 6

А. В. Кубатко, В. Л. Акуленко, А. А. Исаков. Развитие производственного потенциала машиностроительных предприятий в условиях нестабильной рыночной среды (язык оригинала – украинский)..... 15

РАЗДЕЛ 2 МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ

Р. Ф. Пустовийт. Анализ концепции институционального генотипа (язык оригинала – украинский)..... 23

В. Ю. Грига. Оценка влияния научно-технической и инновационной деятельности на развитие экономики: эмпирические модели и результаты (язык оригинала – русский)..... 34

О. Л. Камбур. Усовершенствование механизма государственной поддержки энергосбережения в современных условиях (язык оригинала – украинский)..... 47

А. В. Салтыкова, Н. В. Котенко. К вопросу координации монетарной и фискальной политики (язык оригинала – украинский)..... 58

РАЗДЕЛ 3 НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Ю. Б. Росецкая. Профессионально-квалификационные индикаторы среднего класса в Украине (язык оригинала – русский)..... 68

В. В. Сабаш, М. С. Малюга. Исследование конфликтного потенциала теневой экономики (язык оригинала – украинский)..... 78

Л. Г. Мельник. Память и её роль в развитии природных и социально-экономических систем (язык оригинала – русский)..... 87

СТАТЬЯ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Л. Г. Мельник. Слово о друге и учителе (памяти профессора Шапочки Н. К.) (язык оригинала – русский)..... 98

Требования к материалам, публикуемым в международном научном журнале «Механизм регулирования экономики»..... 108

РОЗДІЛ 1

Економіка підприємства та організація виробництва

Організація оплати праці на підприємствах: проблеми в умовах обмеженості ресурсів

В. В. САБАДАШⁱ, О. В. ЧЕРВЯЦОВАⁱⁱ

У статті проведено критичний аналіз основних підходів до оплати праці (у контексті національного досвіду й практики) та досліджено ситуацію зі станом середньої заробітної плати у галузях національної економіки. Особливості роботи підприємств в умовах обмеженості фінансових і матеріальних ресурсів дозволили виокремити основні фінансово-економічні, правові й соціальні чинники впливу на рівень оплати праці. На прикладі промислового підприємства харчової галузі досліджено процедури обліку витрат робочої сили і робочого часу та нарахування заробітної плати. Спираючись на результати проведеного аналізу економічних даних про роботу підприємств, запропоновано практичні рекомендації щодо удосконалення процедур оплати праці на підприємстві й методів стимулювання працівників в умовах обмеженості фінансових ресурсів, що дозволять оптимізувати процеси виробництва й збуту продукції, зменшити втрати робочого часу та матеріальних ресурсів, підвищити мотивацію працівників.

Ключові слова: оплата праці, заробітна плата, тарифна ставка, тарифна сітка, виплати, матеріальне стимулювання.

УДК 331.2

JEL коди: D24, J21, J31, P22

Вступ. Економічними чинниками, що відіграватимуть ключову роль у соціально-економічному розвитку суспільства у найближчій перспективі та сприятимуть ефективному розвитку продуктивних сил і виробничих відносин у національній економіці, є прискорення науково-технічного прогресу, зменшення витрат живої праці, механізація трудомістких робіт, поліпшення використання трудових ресурсів, зменшення непродуктивних витрат робочого часу, підвищення компетенцій працівників.

Розвиток соціально-трудова відносин багато в чому залежить від рівня оплати праці: підприємство (фірма) самостійно, але відповідно до законодавства установлює штатний розпис, форми й системи оплати праці, преміювання. Облік витрат робочого часу та заробітної плати – один із найважливіших і складних аспектів роботи, що потребує точних та оперативних даних.

ⁱ Сабадаш Віктор Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету, заступник директора Науково-дослідного інституту економіки розвитку МОН України і НАН України;

ⁱⁱ Червяцова Олена Валеріївна, студент факультету економіки та менеджменту Сумського державного університету.

© В. В. Сабадаш, О. В. Червяцова, 2015

Науково-методичні й практичні аспекти формування дієвої системи оцінювання та оплати праці висвітлені у працях таких українських учених і фахівців, як Д. П. Богиня [1], А. М. Колот [2]; моделюванню, впровадженню і застосуванню нових (нетрадиційних, інноваційних) систем оплати праці присвячено дослідження зарубіжних учених М. Армстронга [3], Я. Кесслера [4], К. Р. Макконнелла, С. Брю [5] та ін. У той самий час для економіки України, що переживає рецесію, актуальними та малодослідженими є практичні аспекти розроблення й упровадження в практику господарювання таких механізмів оплати праці, які б відповідали соціально-економічним реаліям, особливостям функціонування економічних суб'єктів в умовах кризи та обмеженості матеріальних і фінансових ресурсів.

Мета дослідження полягає в критичному аналізі систем і механізмів оплати праці в національному господарстві України й організаційно-економічному оцінюванні їх відповідності реальним витратам живої праці й часу, а також розробленні практичних рекомендацій організаційно-економічного характеру щодо удосконалення процедур оплати праці на групі підприємств харчової галузі (ПАТ «Київхліб») в умовах обмеженості матеріальних і фінансових ресурсів.

Формування ефективних систем оплати праці в національній економіці. У сучасних умовах господарювання проблема оплати праці набуває дуже важливого значення. Ефективна організація оплати праці не лише створює дієві стимули до праці, підвищує її якість, продуктивність і на цій основі ефективність виробництва, а й безпосередньо впливає на соціально-економічний розвиток держави. Розв'язання соціально-економічних проблем у національній економіці можливе за умови формування й запровадження такого механізму, який би спонукав персонал підприємства до ефективної діяльності.

Форми та системи оплати праці, які використовуються на сьогодні на більшості вітчизняних підприємств, є морально застарілими. Нині значного поширення набувають такі інноваційні системи винагород за працю, які вже набули популярності за кордоном і на більшості підприємств не витісняють традиційні форми оплати праці, а доповнюють їх. Найбільш поширеними серед таких є диференційовані системи оплати праці, що формуються з урахуванням характеру впливу рівня кваліфікації працівника, складності виконуваних завдань, умов праці, особистих якостей і компетенцій, внеску в результати діяльності підприємства.

Гнучкі тарифні системи, на відміну від звичайних, розробляються для конкретного підприємства з урахуванням рівня складності робіт та необхідної для їх виконання кваліфікації [6].

Гнучкі безтарифні системи оплати праці базуються на поділі заробітної плати на дві складові: основну частину заробітку й додаткову. За оптимальну структуру заробітної плати взято структуру, що має такі пропорції: тариф – 85%, періодичну премію за індивідуальні досягнення – 10%, премію за результати діяльності підприємства загалом – 5% [7]. Так, у сучасних умовах використання на підприємствах України інноваційних систем оплати праці призводить до зниження частки основної заробітної плати і зростання змінної, що визначається особистим внеском працівника у виконання місії та залежить від фінансового становища суб'єкта господарювання на ринку [8].

Аналіз системи оплати праці (на прикладі ПАТ «Київхліб»). Системи оплати праці, що використовуються на ПАТ «Київхліб», є з'єднувальною ланкою між нормуванням праці й тарифною системою, а також засобом для досягнення певних кількісних і

якісних показників. Діючі системи оплати праці на підприємстві передбачають використання різних варіантів зміни параметрів заробітної плати.

Інженерно-технічні працівники (ІТП) ПАТ «Київхліб» (табл. 1) отримують погодинну заробітну плату, яка нараховується згідно із встановленими окладів пропорційно відпрацьованому часу. Промислово-виробничий персонал отримує погодинно-преміальну заробітну плату, що стимулює його до своєчасного та якісного виконання завдань. Для робітників на підприємстві застосовують колективно-відрядну систему оплати праці, що залежить як від результатів роботи всього колективу (бригади), так і особистого від особистого внеску кожного працівника в результат такої роботи. Працівники, які займаються неосновною діяльністю, одержують непрямі відрядну заробітну плату. Працівники відділу маркетингу та збуту отримують заробітну плату за системою комісійних винагород.

Таблиця 1

Кількість працюючих та структура ФОП на підприємствах ПАТ «Київхліб»

Рік	Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб.	Структура ФОП, тис. грн		
		основна зарплата	додаткова зарплата	інші заохочувальні та компенсаційні виплати
ДП «Білоцерківський хлібокомбінат»				
2010	371	5704,7	5752,2	674,3
2011	352	6166,7	6223,6	321,8
2012	345	6743,5	6177	394,3
2013	307	6439,5	6580,6	348,5
ДП «Фастівський хлібокомбінат»				
2010	137	1898,1	2263,9	225,7
2011	140	2419,1	2632,3	122,7
2012	149	2807,1	3055,9	130,4
2013	151	3170,6	2929	151,1
ДП ПАТ «Київхліб» «Сквирський хлібокомбінат»				
2010	126	1695,2	774,6	124,6
2011	116	1748,6	748,8	53,5
2012	114	2061,1	862,1	89,1
2013	106	2102,1	1145,8	55,9
ДП «Макарівський хлібокомбінат»				
2010	74	1106	738,9	71,8
2011	77	1217,4	720	64,3
2012	74	1450,9	604,4	83,2
2013	72	1334,8	541	45,3

Фонд оплати праці (ФОП) дочірніх підприємств (ДП) ПАТ «Київхліб» складається з основної заробітної плати, додаткової та інших компенсаційних виплат. Розмір основної

заробітної плати всіх працівників залежить від відпрацьованого часу, виробітку та посадових обов'язків. Додаткову заробітну плату інженерно-технічні працівники отримують за сумісництво професій і кваліфікацію. Промислово-виробничий персонал (ПВП), робітники й працівники, які займаються неосновною діяльністю, отримують додаткову заробітну плату за вислугу років, роботу у понаднормовий час, в нічний час, вихідні й святкові дні. Заохочувальні виплати одержують працівники різних категорій у вигляді винагород та премій за підсумками року.

Дані таблиці свідчать: найбільша кількість працівників працює в ДП ПАТ «Київхліб» «Білоцерківський хлібокомбінат», але з 2010 по 2013 рік спостерігається негативна динаміка, яка також характерна і для Сквирського і Макарівського хлібокомбінатів. Така тенденція свідчить про дефіцит фінансових ресурсів на оплату праці, що призводить до примусового звільнення та незадоволеність працівників рівнем заробітної плати. Аналіз середньомісячної заробітної плати по Білоцерківському, Фастівському, Сквирському та Макарівському хлібокомбінатах за 2010–2014 рр. наведено нижче в таблицях.

Таблиця 2

Середньомісячна заробітна плата на підприємствах ПАТ «Київхліб» у розрізі категорій персоналу

Категорія працівників	ДП «Білоцерківський хлібокомбінат»			
	2010	2011	2012	2013
ПВП	2748,97	3033,21	3241,69	3666,52
ІТП	4023,73	4169,23	4317,56	5021,2
Робітники	2495,74	2760,73	2977,8	3336,54
Неосновна діяльність	1838,33	1952,6	2053,33	2232,81
	2 776,69	2 978,94	3 147,60	3 564,27
	ДП «Фастівський хлібокомбінат»			
ПВП	2723,02	3150,4	3481,5	3582,83
ІТП	3754,86	3910,56	4501,94	4666,67
Робітники	2470,32	2910,35	3181,37	3264,05
Неосновна діяльність	2726,36	3073,11	3352,48	3487,49
	2726,36	3073,11	3352,48	3487,49
	ДП «Сквирський хлібокомбінат»			
ПВП	1689,45	1812,5	2188,24	2576,92
ІТП	2204,37	2125	2502,87	2995,37
Робітники	1595,31	1737,77	2078,31	2430,19
Неосновна діяльність	1141,67	1070,83	1270,83	1641,67
	1657,70	1686,53	2010,06	2411,04
	ДП «Макарівський хлібокомбінат»			
ПВП	2054,23	2104,45	2340,6	2209,18
ІТП	2719,91	2438,33	2902,08	2752,78
Робітники	1828,14	1978,46	2116	2017,32
Неосновна діяльність	2791,67	770,83	2010,42	2483,33
	2348,49	1823,02	2342,28	2365,65

У табл. 3 наведено розрахунок показників середньомісячної заробітної плати по ДП ПАТ «Київхліб» ланцюговим способом.

Максимальне збільшення середньомісячної заробітної плати у грошовому вираженні було у 2012 р. порівняно з 2011 по Макарівському хлібокомбінату становить 519,6 грн, у 2013 р. порівняно 2012 по Білоцерківському – 416,67 грн та по Сквирському – 400,98 грн. Стосовно негативної динаміки абсолютного приросту, то вона простежується по Макарівському у 2011 р. порівняно з 2010 і становить – 525,47 грн та у 2013 р. порівняно з 2012 – 23,36 грн; по Сквирському теж простежується найменше зростання середньомісячної заробітної плати у 2011 р. порівняно з 2010 і складає 29,43 грн.

Таблиця 3

Показники середньомісячної заробітної плати по ДП ПАТ «Київхліб»

Період	ДП «Білоцерківський хлібокомбінат»		
	Абсолютний приріст	Темп росту	Темп приросту
2011/2010	2978,94 – 2776,69 = 202,25	2978,94/2776,69 · 100% = 107,28%	107,28% – 100% = 7,28%
2012/2011	3147,60 – 2978,94 = 168,66	3147,60/2978,94 · 100% = 105,66%	105,66% – 100% = 5,66%
2013/2012	3564,27 – 3147,60 = 416,67	3564,27/3147,60 · 100% = 113,24%	113,24% – 100% = 13,24%
ДП «Фастівський хлібокомбінат»			
2011/2010	3073,11 – 2726,36 = 346,75	3073,11/2726,36 · 100% = 112,72%	112,72% – 100% = 12,72%
2012/2011	3352,48 – 3073,11 = 279,37	3352,48/3073,11 · 100% = 109,09%	109,09% – 100% = 9,09%
2013/2012	3487,49 – 3352,48 = 135,01	3487,49/3352,48 · 100% = 104,03%	104,03% – 100% = 4,03%
ДП «Сквирський хлібокомбінат»			
2011/2010	1686,53 – 1657,70 = 29,43	1686,53/1657,70 · 100% = 101,74%	101,74% – 100% = 1,74%
2012/2011	2010,06 – 1686,53 = 323,53	2010,06/1686,53 · 100% = 119,18%	119,18% – 100% = 19,18%
2013/2012	2411,04 – 2010,06 = 400,98	2411,04/2010,06 · 100% = 119,95%	119,95% – 100% = 19,95%
ДП «Макарівський хлібокомбінат»			
2011/2010	1823,02 – 2348,49 = - 525,47	1823,02/2348,49 · 100% = 77,63%	77,63% – 100% = – 22,37%
2012/2011	2342,28 – 1823,02 = 519,2	2342,28/1823,02 · 100% = 128,48%	128,48% – 100% = 28,48%
2013/2012	2365,65 – 2342,28 = 23,36	2365,65/2342,28 · 100% = 100,99%	100,99% – 100% = 0,99%

Позитивна динаміка приросту середньомісячної заробітної плати була наявною по Макарівському хлібокомбінату у 2012 р. відносно 2011 і становила 28,48%; по Сквирському у 2012 р. відносно 2011 – 19,18% та у 2013 р. щодо 2011 – 19,95%. Негативна динаміка темпу приросту спостерігалася по Макарівському хлібокомбінату у 2011 р. відносно 2010 і становила – 22,37% та у 2013 р. щодо 2012 – 0,99%; також найменший темп приросту простежувався по Сквирському хлібокомбінату у 2011 р. відносно 2010 і становив 1,74%.

Практичні аспекти удосконалення системи оплати праці на підприємстві. Для заохочення діяльності працівників ПАТ «Київхліб», підвищення їхньої зацікавленості в результатах праці, збільшення її продуктивності доцільно використовувати інноваційні системи оплати праці та впроваджувати дієву систему матеріального стимулювання, яке буде здійснюватися такими формами, як грошові виплати й надання певних пільг.

Оскільки на ПАТ «Київхліб» для робітників застосовуються колективно-відрядну систему оплати праці, а для працівників, які займаються неосновною діяльністю, – непряму відрядну, то члени колективу повинні відчувати, що результат групової роботи складається з індивідуальних внесків кожного з них. Потрібно впроваджувати індивідуальні системи стимулювання, які полягають в тому, що працівники можуть бачити безпосередні результати своєї праці. Для стимулювання праці ІТР, які безпосередньо не пов'язані з виробництвом, доцільно застосовувати такі форми стимулювання, як бонус або премія. Також потрібно заохочувати працівників, які впроваджують раціоналізаторські пропозиції, спрямовані на економію ресурсів (матеріальних і фінансових), зменшення витрат, оптимізацію роботи з клієнтом.

Ураховуючи вище викладене, вважаємо, що для удосконалення системи оплати праці на ДП ПАТ «Київхліб» в умовах обмеженості фінансових ресурсів доцільним є таке:

- впровадження системи оплати праці, яка б дозволяла диференційовано адекватно й справедливо оцінювати результати праці всіх працівників через урахування індивідуальних трудових внесків, кваліфікації, досвіду, компетенцій;
- удосконалення організації систем оплати праці через упровадження ІТ-технологій для обліку витрат робочого часу, матеріальних ресурсів, браку, відрахування податкових і соціальних витрат у ФОП, ін. фінансових витрат (використання спеціальних прикладних комп'ютерних пакетів і програм);
- удосконалення процедур управління персоналом через упровадження автоматизованих систем управління кадровим потенціалом підприємств групи;
- подальша модернізація й технологічне переоснащення виробничих процесів на підприємствах групи для удосконалення виробничих процесів, підвищення продуктивності праці, зменшення браку та підвищення якості продукції. Оновлення виробництва також дозволить повніше розкрити потенціал працівників (у зокрема, творчий), підвищити культуру виробництва й зацікавленість робітників у кінцевих результатах роботи;
- використання систем оплати праці, що пов'язують оплату праці з якістю кінцевої продукції, продуктивністю праці та використанням матеріальних ресурсів;
- максимально ефективне використання наявного трудового ресурсу, що дозволить зменшити фінансові витрати на оплату робіт/послуг сторонніми організаціями;
- створення ефективної системи стимулювання працівників (через бонуси, відсотки тощо), яка сприятиме підвищенню продуктивності праці та покращанню результатів роботи. Доцільно підвищувати прозорість і зрозумілість систем стимулювання робітників на підприємстві;
- збільшення частки заохочувальних і компенсаційних виплат у структурі фонду оплати праці;
- залучення у системи матеріального стимулювання працівників соціального пакета, який обов'язково повинен включати базові соціальні гарантії, передбачені чинним законодавством про працю і соціальне забезпечення та додаткові матеріальні блага й привілеї, що можуть бути надані роботодавцем із власної ініціативи;

- усунення диспропорції рівнів середньомісячної заробітної плати по Білоцерківському, Фастівському, Сквирському та Макарівському хлібокомбінатах;
- удосконалення кадрової політики на підприємствах групи через залучення висококваліфікованих і творчих працівників до виробничих процесів та адміністративних служб, а також поступове омолодження трудового колективу.

Висновки і напрями подальших досліджень. Сьогодні проблема організації оплати праці на підприємствах України є однією з найбільш гострих. В умовах спаду продуктивності праці, скорочення кількості працівників відбуваються негативні зміни в організації праці та її оплаті. Для більшості населення заробітна плата втратила свою відтворювальну та стимулювальну функції та фактично перетворилася на різновид соціальних виплат, не пов'язаних із кількістю, якістю та кінцевими трудовими результатами.

Отже, для вирішення найважливіших проблем організації оплати праці в Україні необхідно знайти такий механізм зацікавленості працівників, який буде здатний забезпечити максимально тісний взаємозв'язок їх заробітної плати з фактичним трудовим внеском. Кожне окреме підприємство (фірма) може розробляти й упроваджувати ефективні системи оплати праці, в яких повинні поєднуватися як індивідуальні, так і колективні внески працівників у загальний виробничий результат і давати працівникові можливість для реалізації наявних у нього розумових та фізичних здібностей, а також дозволяти йому домагатися в робочому процесі повної самореалізації як особистості.

Література

1. *Богиня, Д. П.* Основи економіки праці : [навч. посіб.] / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – К. : Знання-Прес, 2006. – 313 с.
2. *Колот, А. М.* Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу : [навч. посіб.] / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 1998. – 224 с.
3. *Практика управління людськими ресурсами* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nashol.com/2013081372922/praktika-upravleniya-chelovecheskimi-resursami-armstrong-m-2004.html>.
4. *Підходи до управління персоналом в умовах кризи* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrm.ua/user/567418>.
5. *Макконнелл, К. Р.* Экономика: принципы, проблемы, политика / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 974 с.
6. *Гречан, А. П.* Особливості застосування інноваційних систем оплати праці на промислових підприємствах / А. П. Гречан, О. С. Бондаренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2007. – № 13. – С. 17–21.
7. *Савкова, С.* Використання зарубіжного досвіду при розробці методологічних підходів щодо впровадження на підприємствах України гнучкої тарифної сітки / С. Савкова, Р. Коваль // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 5. – С. 27–29.
8. *Інноваційні системи оплати праці як засіб підвищення ефективності виробництва* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/ekonom/49/6608-innovacijni-sistemi-oplati-praci-yak-zasib-pidvishhennya-efektivnosti-virobnictva.html>.

Отримано 06.05.2015 р.

**Организация оплаты труда на предприятиях:
проблемы в условиях ограниченности ресурсов**

**ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ САБАДАШ^{*},
ЕЛЕНА ВАЛЕРИЕВНА ЧЕРВЯЦОВА^{**}**

^{} кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры экономики и бизнес-администрирования,
заместитель директора Научно-исследовательского института
экономики развития МОН Украины и НАН Украины,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-542-335774, e-mail: viktorsaba@gmail.com;*

*^{**} студент факультета экономики и менеджмента
Сумского государственного университета,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-95-387-68-17, e-mail: lenochka.c@list.ru*

В статье проведён критический анализ основных подходов к оплате труда (в контексте национального опыта и практики) и исследована ситуация со средней заработной платой в отраслях национальной экономики. Особенности работы предприятий в условиях ограниченности финансовых и материальных ресурсов позволили выделить основные финансово-экономические, правовые и социальные факторы влияния на уровень оплаты труда. На примере промышленного предприятия пищевой отрасли исследованы процедуры учёта затрат рабочей силы и рабочего времени и начисления заработной платы. Опираясь на результаты проведённого анализа экономических данных о работе предприятий, предложены практические рекомендации по совершенствованию процедур оплаты труда на предприятии и методов стимулирования работников в условиях ограниченности финансовых ресурсов, которые позволят оптимизировать процессы производства и сбыта продукции, уменьшить потери рабочего времени и материальных ресурсов, увеличить мотивацию работников.

Ключевые слова: оплата труда, заработная плата, тарифная ставка, тарифная сетка, выплаты, материальное стимулирование.

*Mechanism of Economic Regulation, 2015, No 3, 6–14
ISSN 1726-8699 (print)*

Organization of Wages in Enterprises: The Problem with Limited Resources

**VIKTOR V. SABADASH^{*},
OLENA V. CHERVYATSOVA^{**}**

^{} C. Sc. (Economics), Associate Professor,
Department of Economics and Business-Administration, Sumy State University,
Vice Director of Research Institute for Development Economics (IDE),
Ministry of Education and Science of Ukraine, National Academy of Science of Ukraine,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-332223, e-mail: viktorsaba@gmail.com*

*** Student of Faculty of Economics and Management,
Sumy State University,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-95-387-68-17, e-mail: lenochka.c@list.ru*

Manuscript received 06 May 2015.

This article provides a critical analysis of the main approaches to remuneration (in the context of national experience and practices) and studied the situation with the state average wage in the sectors of national economy. Features of the enterprises with limited financial and material resources allow distinguishing major financial, economic, legal and social factors influence the level of remuneration. In the case of industrial food research procedures of cost accounting of labour and working time and payroll. Based on the results of the analysis of economic data on the companies offered practical recommendations for improving the procedures of wages at the company and how they stimulate workers with limited financial resources that will optimize the processes of production and sales, reduce the loss of time and material resources, increase employee motivation.

Keywords: salary, wage, tariff rate, tariff system, payments, financial incentives.

JEL Codes: D24, J21, J31, P22

Tables: 3; *References:* 8

Language of the article: Ukrainian

References

1. Boginya, D. P. and Hrishnova, O. A. (2006), *Basics of labour economics*, Kyiv, Znannya-Pres. (In Ukrainian)
2. Kolot, A. M. (1998), *Motivation, promotion and assessment of staff*, Kyiv, Kyivskiy natsionalnyi ekonomichnyi universytet. (In Ukrainian)
3. The practice of human resource management, <http://nashol.com/2013081372922/praktika-upravleniya-chelovecheskimi-resursami-armstrong-m-2004.html>. (In Ukrainian)
4. Approaches to personnel management in crisis, <http://www.hrm.ua/user/567418> (In Ukrainian)
5. McConnell, K. R. and Bru, S. L. (1999), *Economics: Principles, problems, politics*, Moscow, INFRA-M. (In Russian)
6. Grechan, A. P. and Bondarenko, O. S. (2007), "Features of innovative pay systems in industrial," *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 13, 17–21. (In Ukrainian)
7. Savkova, S. and Koval, R. (2007), "The use of international experience in the development of methodological approaches to the implementation of the Ukraine flexible tariff," *Ukraina: aspektypratsi*, 5, 27–29. (In Ukrainian)
8. Innovative wage system as a means of improving the efficiency of production, <http://www.stattionline.org.ua/ekonom/49/6608-innovacijni-sistemi-oplati-praci-yak-zasib-pidvishhennya-efektivnosti-virobnictva.html>. (In Ukrainian)

Розвиток виробничого потенціалу машинобудівних підприємств в умовах нестабільного ринкового середовища*

О. В. Кубаткоⁱ, В. Л. Акуленкоⁱⁱ, А. А. Іскаковⁱⁱⁱ

У статті досліджено теоретичні основи розвитку виробничого потенціалу та визначено основні складові, що формують виробничий потенціал машинобудівних підприємств. Під виробничим потенціалом розглядається результативна позиція, що враховує сукупність економічних відносин та участь усіх доступних ресурсів у процесі виробництва для досягнення потенційно можливого випуску продукції. У роботі аналізується зовнішнє середовище як фактор непрямого впливу на діяльність та розвиток виробничого потенціалу підприємств машинобудівного комплексу України. Проведено аналіз макросередовища діяльності промислових підприємств на основі PEST-аналізу, що враховує політичні, економічні, соціальні й технологічні фактори. У статті наведені висновки щодо впливу нестабільної кон'юнктури макросередовища на діяльність машинобудівних підприємств та виокремлено заходи, що можуть у перспективі підвищити виробничий потенціал машинобудівних підприємств країни. Серед основних факторів, що значно впливають на розвиток виробничого потенціалу підприємств машинобудування, виділено: нестабільність зовнішніх та внутрішніх ринків збуту, нестачу інвестиційних ресурсів, погіршення тісноти кооперації між підприємствами суміжних галузей усередині національної економіки.

Ключові слова: виробничий потенціал, макросередовище, машинобудування, інвестиція, стратегія розвитку

УДК 330.356

JEL коди: D24, L53, M11

Постановка проблеми. Промислові підприємства в економічній системі будь-якої країни відіграють значущу роль, оскільки є одним із основних чинників економічного зростання. Від ефективності роботи промислового сектору економічної системи залежить конкурентоспроможність економіки в цілому, рівень наповнення бюджетів на місцевому та державних рівнях, створення робочих місць, формування доходів домогосподарств, що загалом сприяє забезпеченню добробуту населення. Починаючи з кінця 2008 р. і до сьогодні в Україні існують негативні економічні та супутні їм тенденції, пов'язані зі світовою фінансовою кризою. Тому протистояти цим негативним тенденціям повинні також промислові підприємства, зокрема й машинобудівні, активізуючи свій виробничий потенціал.

Аналіз останніх публікацій. Питаннями дослідження виробничого потенціалу промислових підприємств та визначенням основних характеристик і складових

ⁱ Кубатко Олександр Васильович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки і бізнес-адміністрування Сумського державного університету;

ⁱⁱ Акуленко Віталій Лук'янович, кандидат економічних наук, доцент, директор Шосткінського інституту Сумського державного університету;

ⁱⁱⁱ Іскаков Андрій Андрійович, студент факультету економіки та менеджменту Сумського державного університету.

* За науковою редакцією Мельника Леоніда Григоровича, доктора економічних наук, завідувача кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету.

© О. В. Кубатко, В. Л. Акуленко, А. А. Іскаков, 2015

виробничого потенціалу займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як А. І. Анчишкін, С. О. Іщук [1], О. О. Гетьман, О. Л. Горяча [2], Н. С. Краснокутська [3], О. І. Олексюк, І. М. Репіна, М. К. Старовойтов, З. Є. Шершньова, О. С. Федонін, П. А. Фомін та інші. Однак постійні зміни виробничої активності підприємств України, спричинені економічною кризою, вимагають подальших досліджень у цьому напрямі.

Метою статті є дослідження підходів до обґрунтування виробничого потенціалу машинобудівного підприємства та визначення впливу зовнішніх факторів на розвиток машинобудівних підприємств.

Виклад основного матеріалу. У сучасній економічній літературі набули значного поширення поняття економічного, організаційного, науково-технічного та кадрового потенціалів тощо. Як правило, основною узагальнювальною характеристикою вищенаведених складових вважають виробничий потенціал.

Дослідження науковців щодо явища виробничого потенціалу отримали своє розповсюдження впродовж останніх 40 років. Залежно від рівнів охоплення дослідження розрізняють виробничий потенціал організації, регіону, галузі, окремої країни тощо.

Поняття «виробничий потенціал» у науковій літературі одним із перших використав А. І. Анчишкін, який розумів його як сукупність ресурсів, що в процесі виробництва стають факторами виробництва [4]. Цей ресурсний підхід до поняття виробничого потенціалу набув великого поширення серед дослідників цього явища [1; 3; 5].

Термін «потенціал» у своєму етимологічному значенні походить від латинського слова й означає «приховані можливості», які в господарській практиці завдяки праці можуть стати реальністю [4].

В економічній літературі поняття «виробничий потенціал» у широкому розумінні науковці трактують як запаси, засоби, можливості, наявні сили, що можуть бути використані, або як рівень потужності у будь-якому відношенні. Глумачний словник української мови під цим терміном розуміє «приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов» [6].

На думку авторів, більш правильним та чітким підходом до визначення терміну «виробничий потенціал», є концепція, що враховує систему економічних відносин та участь усіх наявних ресурсів у процесі виробництва для досягнення потенційно можливого випуску продукції, бо потенціал будь-якого рівня виникає як результат взаємодії компетенцій, що його забезпечують, та ресурсів.

Як економічна категорія виробничий потенціал має свою структуру й певні, характерні для його розвитку, процеси. Велика кількість науковців включають й природні ресурси до складу виробничого потенціалу. Також необхідно зазначити, що подібний підхід необхідно використовувати лише у разі дослідження виробничого потенціалу країни, галузей промисловості чи регіонів [4]. Стосовно виробничого потенціалу промислових підприємств, то до його структури необхідно включити також матеріально-сировинні ресурси, що беруть безпосередню участь у процесі виготовлення продукції [2].

Усі елементи виробничого потенціалу промислових підприємств функціонують у сукупності та одночасно, що є основною проблемою під час дослідження виробничого потенціалу промислових підприємств. Це означає, що виробничий потенціал є поліструктурною системою, що у кожний період часу змінює свій стан (є динамічною), оскільки взаємозв'язки між окремими складовими безпосередньо впливають на його елементи, змінюючи вихідні властивості та закономірності їх функціонування, тобто

сприяють цим переходу потенціалу до якісно нового стану як єдиного цілого. Можна стверджувати, що лише з відомих особливостей та закономірностей функціонування окремих елементів можна вивести особливості й закономірності функціонування виробничого потенціалу як системи загалом [4].

На нашу думку, усі складові виробничого потенціалу промислового підприємства потрібно не лише поділяти за функціональною ознакою, а й урахувати, що виробничий потенціал постійно взаємодіє з іншими видами потенціалів підприємства, тобто їх взаємний вплив породжує якісно нові характеристики виробничого потенціалу підприємства, що можна бачити з рис. 1.

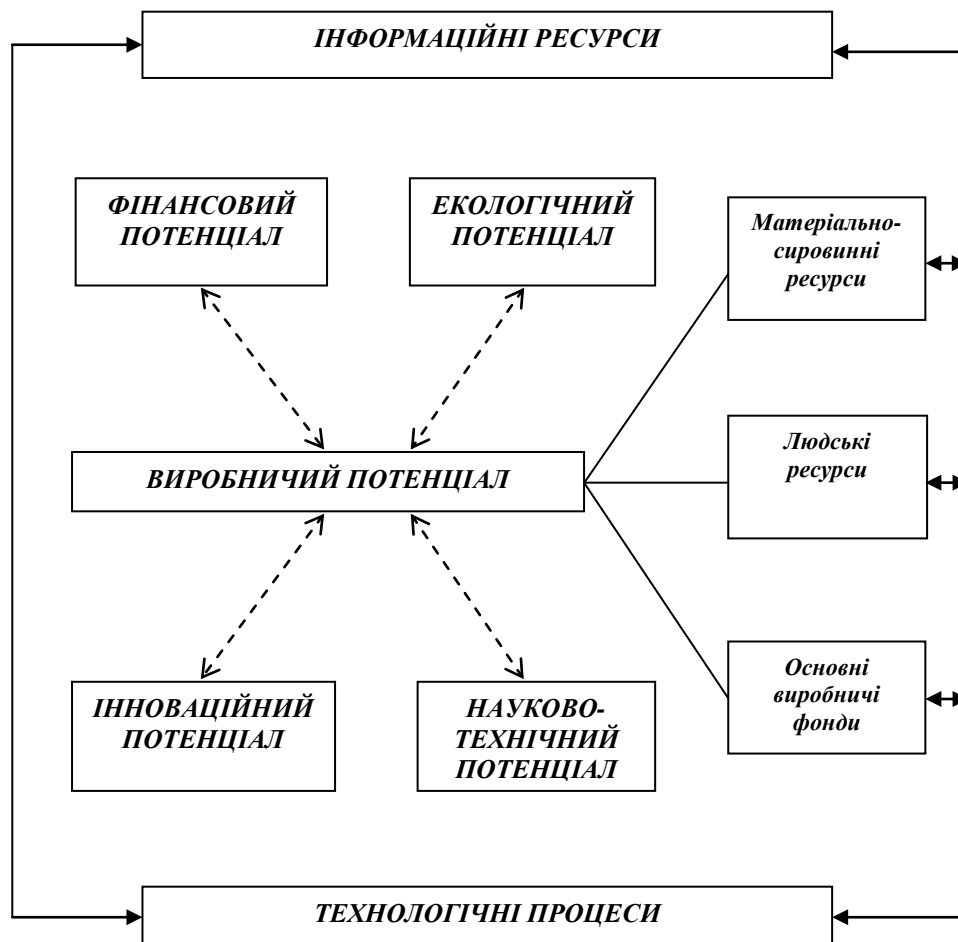

Рис. 1. Структура виробничого потенціалу промислового підприємства [авторська розробка]

Виробничий потенціал підприємства – це поліструктурна система, а будь-яка система функціонує у відповідному середовищі, яке істотно впливає на нього. Вплив на систему потрібно розглядати й досліджувати з двох точок зору:

– зовнішнього середовища, тобто з боку макро- і мікрооточення, у якому діє підприємство;

– внутрішнього середовища самого підприємства, що складається з ряду ланок і сфер діяльності (ресурсів) [4; 5].

Ефективним інструментом, що забезпечує аналіз макросередовища діяльності промислового підприємства, є PEST-аналіз, який пропонує розглядати політичні, економічні, соціальні та технологічні фактори, що непрямо впливають на підприємство (зокрема й на виробничий потенціал). Результати аналізу макросередовища діяльності машинобудівних підприємств подані у таблиці 1.

Таблиця 1

PEST-аналіз діяльності машинобудівних підприємств національної економіки (побудовано та доповнено авторами на основі праць [7–10])

Політичні фактори	Економічні фактори
<ol style="list-style-type: none"> 1. Чергові вибори Президента України з відповідним відволіканням центрів впливу та бюджетних коштів. 2. Необхідність додержання норм СОТ у законодавчій і нормативній діяльності щодо імпорту-експорту. 3. Понад 90% підприємств машинобудування є приватизованими, що практично виключає державне регулювання. 4. У зв'язку з вступом до СОТ можливості державного регулювання в питаннях стосовно конкуренції значно обмежені. 5. Надмірна політизація суспільства. 6. Недовіра суспільства до влади та її органів. 7. Наростання військово-політичного конфлікту на Сході України. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Прогноз позитивної динаміки ВВП України на наступні роки. 2. Загрозливо висока інфляція. 3. Нестабільний курс гривні. 4. Висока облікова ставка НБУ, високі ставки кредитування комерційних банків. 5. Низький платіжнеспроможний попит внутрішнього ринку. 6. Криза у світовій фінансовій системі. 7. Нестача обігових коштів у підприємств. 8. Неконтрольоване зростання цін на товари та послуги природних монополій (сировина, енергоресурси). 9. Недостатній обсяг інвестицій у машинобудуванні. 10. Високий рівень матеріаломісткості та енергоємності продукції, що випускається. 11. Низька рентабельність виробництва.
Соціальні фактори	Технологічні фактори
<ol style="list-style-type: none"> 1. Скорочення працездатного населення. 2. Зменшення кількості фахівців і робітників у найбільш промислових регіонах. 3. Недооцінка ролі машинобудування як основи економічної та соціальної захищеності значної частини населення. 4. Зниження привабливості праці в машинобудуванні. 5. ЗМІ не приділяють належної уваги проблемам машинобудування і сучасних прогресивних принципів діяльності підприємств. 6. Немає чітко вираженої орієнтації на якість як основу конкурентоспроможності. 7. Значний розрив між рівнем заробітної плати і рівнем потреб працівника. 8. Низька престижність праці у виробничій сфері. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Україна не є лідером у передових напрямках науки машинобудування. 2. Незначна інноваційна активність підприємств. 3. Продукція, що випускається, здебільшого є морально застарілою, з низьким рівнем автоматизації та інтелекту технології виробництва. 4. Значне зношування активної частини основних фондів.

Як бачимо з проведеного аналізу, особливо критичною є ситуація з впливом політичних та економічних факторів. Так, серед них особливо можна виокремити такі, як:

– значний відсоток приватизації підприємств машинобудування оскільки машинобудування є «хребтом» економічного розвитку держави, то необхідним є втручання держави у діяльність підприємств цієї галузі. Зокрема, існують приклади того, що вища ланка управління не здатна здійснювати адекватного регулювання, і через це деякі підприємства перебувають на стадії банкрутства;

– військово-політичний конфлікт на Сході України – значні затрати на проведення військових дій, оплата за контрактами військових, втрата економічного потенціалу на території Донецької та Луганських областей негативно впливає на можливі рішення про інвестування в економіку України (та машинобудівну галузь у цілому);

– високі темпи інфляції – за останньою доповіддю Міжнародного валютного фонду прогнозується, що за 2015 рік темп інфляції становитиме близько 46% [11]. Цей фактор (разом із попереднім) не може не вплинути на рішення іноземних інвесторів про влиття коштів у сектори економіки України;

– недостатній обсяг інвестицій у машинобудування – звичайно, зважаючи на соціальну, економічну та політичну нестабільність, рівень інвестування (зокрема, й іноземного) скорочується. У 2013 році обсяг капітальних інвестицій становив лише 6,2% в загальній структурі капітальних інвестицій [12]. Відповідно й затрати на підтримання або розвиток потенціалу (зокрема виробничого) скорочуються, що не дає можливості для нарощування потужностей.

Таким чином, постала необхідність активізації виробничого потенціалу машинобудівних підприємств не лише з боку внутрішніх процесів, що мають місце в організації, а й із боку можливого його розвитку під дією екзогенних (зовнішніх) факторів впливу.

Виходячи з проведеного аналізу макросередовища, автори вважають за потрібне виділити основні заходи підвищення виробничого потенціалу машинобудівних підприємств:

1) із боку держави необхідне розроблення нової стратегії розвитку машинобудування із закладанням у Держбюджеті відповідних статей затрат;

2) підприємствам машинобудівної галузі необхідно активніше застосовувати засоби масової інформації. Це може, у свою чергу, привертати увагу потенційних клієнтів, а також потенційних висококваліфікованих пошуковців роботи у машинобудівній галузі;

3) необхідно виділяти фінансові ресурси для проведення маркетингових досліджень щодо активного освоєння європейських та азійських ринків. Ця порада впливає з того, що українські підприємства мають значну орієнтацію на споживачів СНД, зокрема Росію.

Висновки. Ефективний розвиток економіки країни залежить, значною мірою, від того, як розвивається машинобудівний сектор. Підвищення виробничого потенціалу машинобудівних підприємств України є важливою складовою стабільного розвитку економіки. Але в умовах нестабільного ринкового середовища наявні фактори, які негативно впливають на розвиток підприємств машинобудування. Тому необхідно відзначити, що не лише внутрішні процеси мають вирішальний вплив на повноцінне розкриття можливостей розвитку виробничого потенціалу. Важливим завданням постає врахування зовнішнього середовища непрямого впливу з боку органів управління промислових підприємств. Серед основних факторів, що значно впливають на розвиток

виробничого потенціалу підприємств машинобудування, виділено: нестабільність зовнішніх та внутрішніх ринків збуту, нестачу інвестиційних ресурсів, погіршення тісноти кооперації між підприємствами суміжних галузей усередині національної економіки.

Література

1. *Ищук, С. О.* Концептуальні засади формування та розвитку виробничого потенціалу промислових підприємств / С. О. Ищук // Регіональна економіка. – 2005. – № 3. – С. 48–56.
2. *Горяча, О. Л.* Структура та відтворення виробничого потенціалу підприємства / О. Л. Горяча // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 6. – С. 71–75.
3. *Краснокутська, Н. С.* Потенціал підприємства: формування та оцінка / Н. С. Краснокутська – К. : ЦНЛ, 2005. – 315 с.
4. *Кривов'язюк, І. В.* Економічна діагностика : навч. посіб. / І. В. Кривов'язюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2013. – 456 с.
5. *Гавва, В. Н.* Потенціал підприємства: формування та оцінка / В. Н. Гавва, Е. А. Божко. – К. : ЦНЛ, 2004. – 221 с.
6. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
7. *Ситніченко, В.* Стратегія розвитку машинобудування на основі системи збалансованих показників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrtest.com/raznoe/publikacii/11.pdf>.
8. *Акулова, Ю. О.* Аналіз діяльності машинобудівних підприємств України / Ю. О. Акулова // Молодий вчений. – 2014. – № 4 (07). – С. 38–40.
9. *Пасічник, Ю.* Активізація виробничого потенціалу підприємств в умовах фінансових кризових явищ / Ю. Пасічник // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – № 19. – С. 103–111.
10. *Король, К. В.* Економічний стан та проблеми розвитку галузі машинобудування в Україні / К. В. Король // Економічний вісник Донбасу. – 2014. – № 1 (35). – С. 157–162.
11. *Доповідь* Міжнародного валютного фонду від 31.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2015/pr15243.htm>.
12. *Національний інститут стратегічних досліджень.* Пріоритети інвестиційного забезпечення модернізаційних зрушень у машинобудівній промисловості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1598/>.

Отримано 08.08.2015 р.

Развитие производственного потенциала машиностроительных предприятий в условиях нестабильной рыночной среды

АЛЕКСАНДР ВАСИЛЬЕВИЧ КУБАТКО*,
ВИТАЛИЙ ЛУКИЧ АКУЛЕНКО**,
АНДРЕЙ АНДРЕЕВИЧ ИСАКОВ***

* кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры экономики и бизнес-администрирования Сумского государственного университета,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-542-33-22-23, e-mail: okubatko@ukr.net;

** кандидат экономических наук, доцент,
директор Шосткинского института Сумского государственного университета,
ул. Гагарина, 1, г. Шостка, 41100, Украина,
тел.: 00-380-5449-4-28-28, e-mail: director@ishostka.sumdu.edu.ua;

Oleksandr V. Kubatko, Vitaliy L. Akulenko, Andrii A. Iskakov. The Development of Production Potential of Engineering Enterprises in Conditions of Unstable Market Environment

*** студент факультета экономики и менеджмента
Сумского государственного университета
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-542-33-22-23, e-mail: andrii.iskakov@gmail.com

В статье исследованы теоретические основы развития производственного потенциала и определены основные составляющие, формирующие производственный потенциал машиностроительных предприятий. Под производственным потенциалом рассматривается результативная позиция, учитывающая совокупность экономических отношений и участие всех доступных ресурсов в процессе производства для достижения потенциально возможного выпуска продукции. В работе анализируется внешняя среда как фактор косвенного воздействия на деятельность и развитие производственного потенциала предприятий машиностроительного комплекса Украины. Проведён анализ макросреды деятельности промышленных предприятия на основе PEST-анализа, учитывающий политические, экономические, социальные и технологические факторы. В статье приведены выводы по влиянию нестабильной конъюнктуры макросреды на деятельность машиностроительных предприятий и выделены меры, которые могут в перспективе повысить производственный потенциал машиностроительных предприятий страны. Среди основных факторов, оказывающих значительное влияние на развитие производственного потенциала предприятий машиностроения, выделено: нестабильность внешних и внутренних рынков сбыта, недостаток инвестиционных ресурсов, ухудшение тесноты кооперации между предприятиями смежных отраслей внутри национальной экономики.

Ключевые слова: производственный потенциал, макросреда, машиностроение, инвестиции, стратегия развития.

Mechanism of Economic Regulation, 2015, No 3, 15–22
ISSN 1726-8699 (print)

**The Development of Production Potential of Engineering Enterprises
in Conditions of Unstable Market Environment**

OLEKSANDR V. KUBATKO*,
VITALIY L. AKULENKO**,
ANDRII A. ISKAKOV***

*C.Sc. (Economics), Associated Professor,
Department of Economics and Business-Administration, Sumy State University,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-332223, e-mail: okubatko@ukr.net;

** C.Sc. (Economics), Associated Professor,
Director of Shostka Institute of Sumy State University,
Gagarina Street 1, Shostka, 41100, Ukraine,
phone: 00-380-5449-4-28-28, e-mail: director@ishostka.sumdu.edu.ua;

*** Student of Faculty of Economics and Management, Sumy State University,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-332223, e-mail: andrii.iskakov@gmail.com

Manuscript received 08 August 2015.

The paper investigates the theoretical foundations of production potential development, and discuss the basic components, that form the production potential of machine building enterprises. The production potential of a firm is seen as a productive position, which takes into account all economic relations and participation of available resources in the production process for the achievement of potentially possible output. The paper analyses the external environment as a factor of the indirect impact on the activity and the development of production potential of the engineering complex of Ukraine. It is performed the analysis of the macro-surrounding environment of the industrial enterprises on the basis of PEST-analysis. The last considered political, economic, social and technological factors. The article provides a recommendation about the impact of the unstable macro-surroundings on the activities of engineering companies. It is proposed practical measures that could potentially increase the production potential of the machine-building enterprises of national economy. Among the factors that have a significant impact on the productive capacity of engineering enterprises were underlined: unstable external and internal markets, lack of investment resources, worsening of tightness of cooperation between enterprises of related industries within the national economy.

Keywords: production potential, macro-surroundings, investment strategy, engineering, development strategy.

JEL Codes: D24, L53, M11

Tables: 1; *Figures:* 1; *References:* 12

Language of the article: Ukrainian

References

1. Ischuk, S. O. (2005), "Conceptual bases of formation and development of the production potential of the industrial enterprises," *Rehionalna ekonomika*, 3, 48–56. (In Ukrainian)
2. Horjacha, O. L. (2006), "The structure and reproduction of production potential of the enterprise," *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini*, 6, 71–75. (In Ukrainian)
3. Krasnokutska, N. S. (2005), *Potential of enterprises: formation and evaluation*, Kyiv, Centr navchalnoi literatury. (In Ukrainian)
4. Kryvoviazziuk, I. V. (2013), *Economic diagnostics*, Kyiv, Centr navchalnoi literatury. (In Ukrainian)
5. Havva, V. N., Bozhko, E. A. (2004), *Potential of enterprises: formation and evaluation*, Kyiv, Centr navchalnoi literatury. (In Ukrainian)
6. Busel, V. T. (2004), *Big Dictionary of Modern Ukrainian Language*, Irpin, Perun. (In Ukrainian)
7. Sitnichenko, V., Strategy of the mechanical engineering development on the basis of balanced indices, <http://www.ukrtest.com/raznoe/publikacii/11.pdf>. (In Ukrainian)
8. Akulova, J. O. (2014), "Analysis of mechanical engineering enterprises of Ukraine," *Molodyi vchenyi*, 4 (07), 38–40. (In Ukrainian)
9. Pasichnyk, J. (2009), "Activation of the production potential of enterprises in conditions of financial crisis developments," *Formuvannia rynkovoї ekonomiky v Ukraini*, 19, 103–111. (In Ukrainian)
10. Korol, K. V. (2014), "The economic situation and problems of development of mechanical engineering in Ukraine," *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, 1 (35), 157–162. (In Ukrainian)
11. Report of the International Monetary Fund on 05.31.2015, <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2015/pr15243.htm>. (In English)
12. The National Institute of Strategic Studies (2012), Priorities for investment support of modernization improvements in the engineering industry Ukraine, <http://www.niss.gov.ua/articles/1598/>. (In Ukrainian)

РОЗДІЛ 2

Макроекономічні механізми

Аналіз концепції інституційного генотипу

Р. Ф. Пустовіт¹

У поданій статті запропоновано поняття «інституційного генотипу» з урахуванням причинно-наслідкових взаємозв'язків і генетичних співвідношень в економічній системі на підґрунті інституційних, соціально-економічних, культурних та еволюційних чинників. Досліджено категорію інститутів порівняно з «генотипом» у межах «фенотипу» організаційної структури, що формується в процесі її еволюції як результат взаємодії спадкових властивостей генотипу соціуму та умов інституційного середовища. Проаналізовано подібності інститутів до генів та досліджено механізми їх розвитку і копіювання, а також методи, за допомогою яких вони впливають на індивідів та організації. Акцентована увага на тому, що соціально-економічний розвиток та інституційні зміни хоча є подібними до еволюційної динаміки, яка є подібною до біологічної, але разом із тим, відрізняються у певних аспектах, що обумовлюється розбіжністю процесів, які проходять у цих системах. Для більш ґрунтовного розуміння запропонованого концепту інституційного генотипу з урахуванням домінуючого інституційно-культурного середовища проаналізована його вертикально-рівнева структура та досліджено «клептократичний інституційний генотип», який домінує в економіці України.

Ключові слова: інституційний генотип, інституційна економіка, еволюційна економіка.

УДК 330.837

JEL коди: B52

Вступ. Економічна система визначається як цілісність, що складається із сукупності компонентів, кожний з яких відіграє свою особливу функціональну роль і в процесі взаємодії забезпечує динаміку та еволюцію даної системи. Одночасно дослідження економічного устрою на основі загальних наукових принципів потребує виявлення причинно-наслідкових зв'язків між його складовими, їх генетичних співвідношень, зіставлення в досліджуваній системі минулого, сьогодення й майбутнього та виділення домінантної концепції. Але домінування того чи іншого господарського укладу, а звідси й інституційного типу країн і регіонів безумовно залежить від історичних умов та еволюції інституційного середовища. При цьому акцентуємо увагу на тому, що генотипічна структура являє собою «програму спадковості», яка реалізується у певному типі організаційної одиниці еволюції шляхом розгортання закладених у генотипі можливостей. Далі генотипічна інформація надходить в «економічний організм», розвиток якого є процесом інституційного кодування та декодування певної інформації.

¹ Пустовіт Роберт Фрідріхович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та управління Черкаського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ.

© Р. Ф. Пустовіт, 2015

Постановка проблеми. Значущість пропонованої статті полягає у визначенні та дослідженні причин, за якими впровадження формальних ринкових інститутів у пострадянські економіки протиприродно впливає на соціально-економічну систему, що реформується. Багато в чому це пояснюється антагонізмом формальних та історично й культурно обумовлених неформальних інститутів та першочергово порушує питання панівного у суспільстві інституційного генотипу. Необхідно визнати, що здійснювані в країнах трансформаційні реформи, їх перебіг та наслідки істотно залежать від переважаючого в соціумі інституційного генотипу. Запропонований термін є референтним до таких дефініцій, як соціально-економічний генотип та економічний менталітет.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція соціально-економічного генотипу була розроблена у 90-х рр. ХХ ст. російським економістом Є. Маймінасом, який сформулював її таким чином: це інформаційний механізм соціального наслідування і соціальних змін, що забезпечує відтворення у певній суспільній системі структури та принципів функціонування, процесів регламентації, навчання, відбору, запам'ятовування та поширення позитивного досвіду, а також стимули до інновацій і способів освіти. Таким чином, соціально-економічний генотип являє собою механізм соціальної еволюції, що поєднує основні характеристики її сторін: спадковості, мінливості та селекції. Підґрунтям соціально-економічного генотипу є система соціально-економічних інтересів і конструкція культури даного суспільства, перетин яких синтезується в системі цінностей, яка конкретизується в парадигмі соціальної поведінки та персоналізується в системі норм і стимулів [1]. Таким чином, соціально-економічний генотип являє собою психофізіологічний механізм, відповідно до якого оцінювання та сприйняття соціально-економічних явищ у певний період розвитку людини міцно вкарбовуються у структуру її світогляду та перетворюються на усталену поведінкову програму. Зазначена програма трансформується в інформаційну матрицю, за якою відтворюється структура функціонування даного суспільства, а також способи взаємодії його членів. До зазначеної логічної побудови додамо, що хоча Є. Маймінас і не використав терміни інституційної теорії в процесі обґрунтування запропонованої концепції, але по суті досліджував механізм інституційних змін в економіці.

У свою чергу, економічна ментальність також визначуваною мірою характеризує інституційну специфіку свідомості людини, яка впроваджується у світогляд особистості шляхом найзначущих настанов – формальних і неформальних правил – у першу чергу в господарській діяльності, установлює мотиви й стереотипи поведінки, які згодом накладають відбиток на інституційну структуру країни в цілому [2]. Таким чином, категорія соціально-економічного генотипу, запропонована Є. Маймінасом, є спорідненою у своєму трактуванні з поняттям менталітет, і ці поняття одночасно інтегруються, коли досліджуємо стабільне суспільство, а трансформація структури соціально-економічного генотипу пояснюється з точки зору інституційної теорії як механізм інституційних змін. При цьому ментальність, в еволюційному діахронічному аспекті, може бути визначена як сукупність колективних уявлень, носієм якої є культурна або історична спільнота [3].

Одночасно менталітет як підсвідома соціально-психологічна програма дій і поведінки людей, а також соціуму в цілому виявляється у свідомості та практичній діяльності суб'єктів, а реально – в економічних відносинах. Іншими словами, якщо менталітет характеризується як універсальна матриця, що надає інформацію про специфіку національного у соціально-економічних відносинах, то соціально-

економічний генотип являє собою проекцію менталітету на економічні відносини в їх динамічному стані мінливості й розвитку [4]. Що стосується безпосередньо змісту саме економічної ментальності, то, на думку вітчизняного економіста Т. Гайдай, її основу становлять такі основні структурні елементи, як: цінності, мотиви, норми, зразки економічної поведінки і соціальної взаємодії у сфері господарської діяльності; ціннісно-мотиваційне ставлення до праці й багатства; уявлення про сприйняття та надання переваг певним організаційним формам господарювання; стереотипи споживання; ступінь сприйняття закордонного досвіду [5].

Мета статті. Виходячи з вищевикладеного, з урахуванням теми запропонованого аналізу метою цієї статті є дослідження ролі та місця чинника «інституційний генотип» в інституційній структурі економіки. Водночас є необхідним здійснення аналізу запропонованої детермінанти, виходячи з генезису і еволюції економіки та її інституційної основи – базових формальних і неформальних інститутів. Разом із тим акцентуємо увагу на тому, що інституційний генотип є взаємозалежним із процесом формування системи базових і комплементарних інститутів, які відповідають даній національній моделі, визначають поведінку економічних суб'єктів та окреслюють подальший розвиток соціально-економічної системи.

Результати дослідження. Ґрунтуючись на етимології запропонованого терміна, зосередимо увагу на сучасних дослідженнях з еволюційної економіки, які, в тому числі, представлені еволюційними моделями соціально-економічних процесів на базі біологічної епістемології. Однією з вихідних проблем еволюційної епістемології є виділення інституційної одиниці соціально-економічної еволюції на основі генотипу, під яким розуміють усю сукупність «економічних генів». Отже, якщо під економічними генами розуміти «одиницю» спадковості, що обумовлює розвиток певних ознак і властивостей економічної системи та контролює формування прикінцевих результатів господарювання, то економічний генотип визначається як система генів, яка охоплює минулий економічний досвід і соціально-економічну пам'ять, що зафіксовані в соціально-економічній культурі даного суспільства [6] і які, в першу чергу, проявляють себе у діючих неформальних інститутах.

Разом із тим еволюційна економіка, ґрунтуючись на принципах мінливості, відбору і спадковості, а також на поясненні процесу спостережуваних змін у системі взаємодії вищезазначених параметрів, поняття спадковості вживає в тому сенсі, що неформальні інститути, які збереглися впродовж певного соціально-економічного періоду, у подальшому виявлятимуть свої властивості й на наступному історичному етапі. Цей умовивід підтверджують моделі інституційної динаміки, що були запропоновані Р. Нельсоном та С. Вінтером [7] і базуються на процесах, подібних до генетичних конструкцій. Ці вчені акцентують увагу на тому, що якщо фірми з досконалішими генетичними структурами будуть домінувати на ринку, то вони матимуть ключовий вплив на подальші зміни в інституційному середовищі.

Тобто спільним знаменником усіх еволюційних теорій є їх наголос на поясненні змін із часом, тобто «змін у динаміці». За такого становища у площині еволюційної теорії Дарвіна, що ідентифікує «генотип» як фундаментальну одиницю відбору, є можливим дослідження людської поведінки в соціумі шляхом механізму інституційних змін, що запроваджує, у свою чергу, зміни до інституційних генотипів рівня фенотипів, таких як домашні господарства, фірми або організації, які безпосередньо зіштовхуються з проблемою відбору. Без сумніву, що в соціально-економічній сфері відбуваються фундаментальні процеси, пов'язані із селекцією, зокрема ринкова конкуренція, і саме конкуренція усуває недосконалі фенотипи з точки зору критеріїв інституційного відбору.

Разом із тим формальні «правила гри» у певній економічній системі є наслідком дій влади, тому що закони і кодекси запроваджують саме можновладці, а інститути, з одного боку, уявляються як породження влади, а з іншого – як її підґрунтя. Тому результатом формування інституційного середовища є не лише розмір трансакційних витрат, й порівняльна норма віддачі ресурсу від залучених факторів виробництва. Взагалі схематично окреслити взаємозв'язок інституційного генотипу, ураховуючи його структурний рівень, із домінуючою культурою та економічною системою у динаміці їх розвитку можна таким чином (рис. 1).

Водночас урахування концепції Дарвіна вимагає чіткого розмежування категорій «генотип» та «фенотип» під час селекційного дослідження фірм і домогосподарств, які зіштовхуються з необхідністю вирішення проблем на підґрунті інституційних змін. Зрештою, іноді стилізовану еволюційну модель використовують як евристичну конструкцію пояснення змін. Так, еволюційні моделі, незважаючи на природу їх походження, можуть бути використані для дослідження широкого кола соціально-економічних явищ і феноменів, зокрема вебленівське дослідження ролі споживацького вибору щодо одержання статусу і влади в суспільстві або концепція конкурентного суперництва А. Алчіана.

У той самий час якби і природний, і соціальний світ синхронно та безконфліктно еволюціонували, то існувала б можливість синергії, симбіозу та спільної еволюції між ними. Зокрема, в екології співеволюція спирається на одночасність еволюції видів або екосистем, що взаємодіють, тоді як соціально-економічна співеволюція означає взаємне коригування та розвиток функціональної сукупності життєдіяльних суб'єктів і середовища їх буття та економічної системи людської спільноти. Звідси адаптація, процес відбору, «інституційне налаштування» економічних систем на подальше функціонування ґрунтуються на ресурсному природному фундаменті, що коеволюціонує впродовж людської цивілізації [8]. Гуцульське відгінне скотарство, азійська рисова культура, трипільське землеробське господарство є прикладами того, де ресурсні підвалини значною мірою є людським артефактом. У свою чергу, соціально-економічні системи відображають ті інституційні особливості та обмеження, що накладаються ресурсами, від яких вони залежать.

Іншими словами, соціально-економічна еволюція на підґрунті інституційного генотипу відрізняється від біологічної домінуючими чинниками щодо запровадження правил, звичок, стереотипів та алгоритмів поведінки, які поширюються шляхом наслідування, навчання і заборон. Зазначене є більш прийнятним із соціальної та інституційної точок зору, аніж відтворення людської поведінки в соціально-економічній сфері безпосередньо шляхом копіювання або природного відбору на основі спрощеного статевого розмноження. Іноді соціально-економічна еволюція описується як еволюційна концепція ламаркізму, в якій як основна рушійна сила еволюції – зміна видів – розглядається внутрішньовластиве організмам прагнення до вдосконалення. Хоча Г. Ходжсон і Т. Кнудсен [9] засвідчують оманливість цього твердження. Вони розрізняють, з одного боку, схильність людини поводити себе певним чином з огляду на шаблони поведінки або організаційні рутини, що є аналогом генотипу в біології, а з іншого – поведінку, імпульс якій надають уміння або навички подібно до фенотипу в біології. Як і в біологічній еволюції, господарська поведінка, що зорієнтована на певні інституційні чинники, може мати найкращі результати, і одержані від неї переваги забезпечать її поширення у соціумі, що й надалі визначатиме можливість успішного її відтворення як генотипу. Однак для істинного послідовника концепції ламаркізму, набуті навички повинні безпосередньо передаватися шляхом успадкування генотипу, а

не спрощено за допомогою людської поведінки (фенотипу), що прикінцево є підґрунтям інституційних змін [10]. Тому успадкування набутої або засвоєної властивості, де фундаментом є фенотип, характеризується як сумісне з еволюціонізмом.

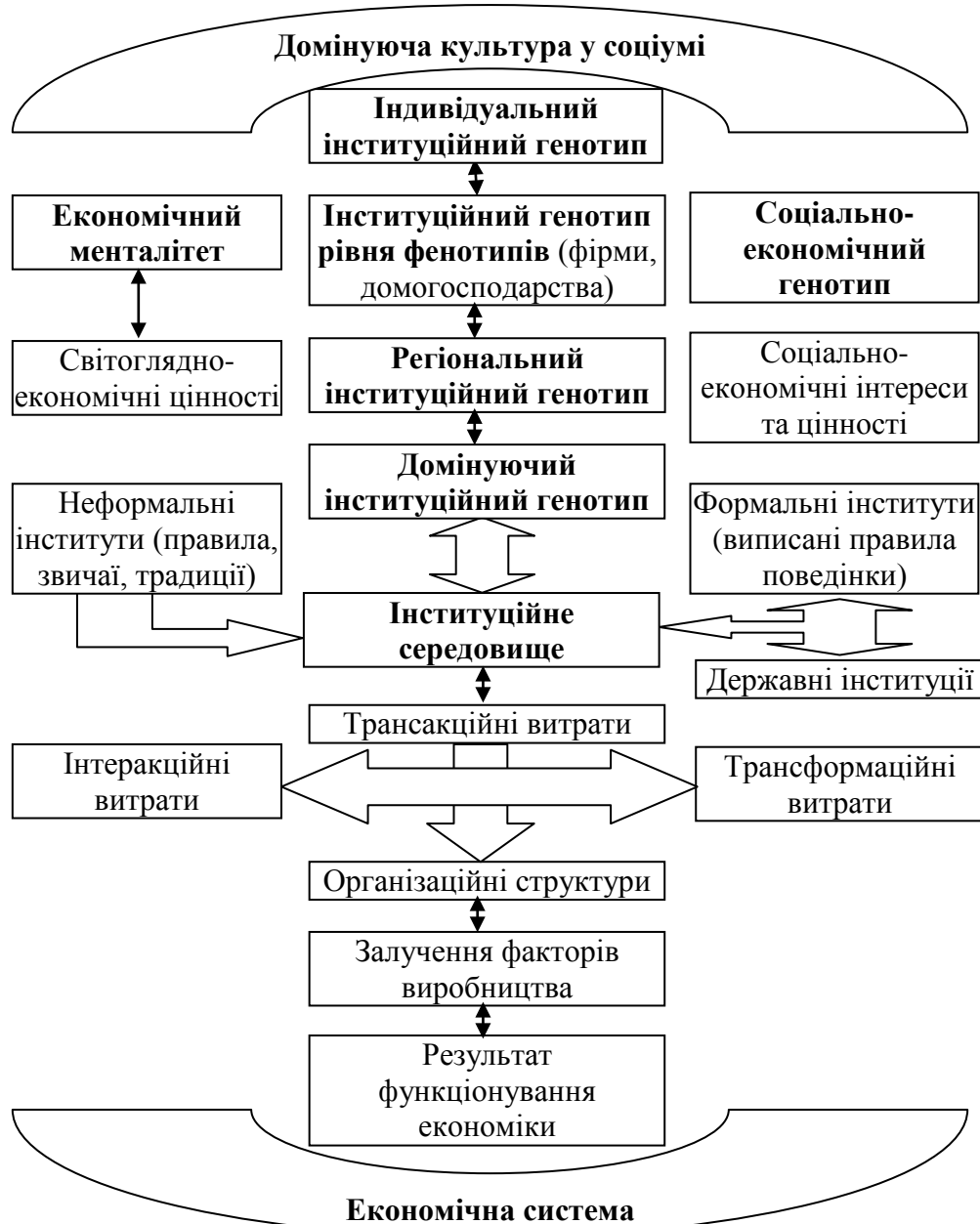

Рис. 1. Взаємозв'язок економічної системи та інституційного генотипу
[авторська розробка]

Ще раз підкреслимо, що соціально-економічний розвиток та інституційні зміни в цілому є подібними до еволюційної динаміки, яка не лише не є такою самою, як біологічна, але, як зазначалося, відрізняється певними аспектами, що обумовлюється розбіжністю процесів, які проходять у цих системах [11]. Соціально-економічний простір характеризується різними соціальними параметрами та структурними характеристиками, такими як рутини, образи пам'яті, кодекси, інструкції, меми та ін. Одночасно існує безпосередній зв'язок між здатністю економічних агентів до асоціювання з позитивними результатами у господарській діяльності та формуванням інституційного середовища, яке спрямовує і модифікує соціально-економічну діяльність. Наприклад, меми – стабільні елементи соціальної пам'яті, передаються комунікативними каналами інформації від покоління до покоління і містять ключові інструкції соціуму. Інший приклад стосується процесу економічного відбору, що формує певний «інституційний генотип отримання прибутку», який дозволяє фірмам функціонувати та удосконалюватися в нестабільних інституційних умовах.

Необхідно відзначити, що фундаментальною одиницею аналізу традиційної еволюційної економіки є не популяція і не індивідуум, а те, що може бути представлено як інформація тією чи іншою формою. Спільною для будь-якої еволюційної системи є домінанта поступального руху інформації в часі. Популяції фірм, рутини, управління є способами поширення інформації, яка генерує основні постулати успіху або невдачі у різноманітній економічній практиці. Також необхідно враховувати, що соціальна еволюція здійснюється шляхом передачі навичок та інформації не лише від біологічних батьків індивіда, а й від великої кількості прародичів. На думку Ф. Хайека [12], найважливішою спроможністю, якою, поряд із вродженими рефлексами, людський індивід наділений генетично, є його здатність упродовж навчання здобувати навички переважно шляхом наслідування. Людина стала мислячою істотою завдяки засвоєнню традицій (інститутів), тобто того, що простежується між розумом та інстинктом. Ці традиції, у свою чергу, беруть свій початок не лише від здатності раціонально інтерпретувати спостережувані факти, а й від традиційних способів реагування. Вони насамперед дають пораду людині, як вона повинна себе поводити і чого вона не має права робити ні за яких обставин, навіть за умови потенційного зиску. При цьому орієнтуємося на те, що людина є соціальною істотою і може існувати лише в межах соціуму або з огляду на праці О. Вільясона – організації.

Тобто в такій інтерпретації доцільно порівняти інститути Д. Норта з «генотипом» у межах «фенотипу» організаційної структури, який визначаємо як комплексну сукупність ознак і властивостей конструкції організації, що сформувалася в процесі її еволюції. Водночас «організаційний фенотип» започатковується в результаті взаємодії спадкових властивостей генотипу організації та умов інституційного середовища. За умови подібності інститутів до генів виникає необхідність дослідження механізмів їх розвитку та копіювання, а також методів, за допомогою яких вони можуть впливати на індивідів та організацію. При цьому необхідно враховувати, що інститути не мають здатності цілковито і механістично відтворюватися у прийдешніх поколіннях, а відновлюються у майбутньому шляхом механізмів соціально-психологічного впливу, які спрямовують людську поведінку. З утилітарної точки зору гени, як і інститути, є суб'єктивним спадком, адже вони є набутими. Але власне інститути мають значення і «працюють» лише з тієї першопричини, що вони є «вбудованими» в повселюдні стереотипи людського мислення та поведінки. Звідси найкращим рецептом виходу із соціально-економічної стагнації, в якій нині перебуває Україна, є «лікування звичок» (іншими словами, неформальних інститутів), аніж формальних інститутів як соціального генотипу [13].

Разом із тим початок реальних інституційних трансформацій, що передбачають трансформації інституційного генотипу населення країни, потребує конкретизації відповіді на таке запитання: до якого культурного генотипу тяжіє переважна більшість населення країни, що потребує реформ? При цьому необхідно враховувати, що колективістська культура є досить замкненою та інертною і має яскраво виражене несприйняття інституційних інновацій. Цей тип культури за певних обставин і у певний історичний період може порівняно ефективно долати проблеми колективних дій. Однак, починаючи з автократій як первинного громадського порядку, що передбачає еволюцію індивідуальної культури, соціуми, які зорієнтовані саме на індивідуалізм, мають більшу ймовірність переходу до демократії, ніж ті суспільства, що позитивно сприймають цінності патерналістської культури. Таким чином, відповідь на вищезазначене запитання є такою: саме колективістські інституційні устрої мають патогенні культурні чинники, які поширюються шляхом загальних генетичних спорідненостей і є інструментами, що характеризують відмінності у структурі взаємозв'язків між індивідуалізмом та демократичним інституційним середовищем. При цьому дана залежність є каузальною і доповнюється довгостроковою регресією, де наявні довготривалі ефекти індивідуалізму в неосаяжності соціально-економічних суспільних конструкцій. Відповідно до моделі Городниченка – Роланда [14] країни з переважанням колективістської культури, здебільшого, мають історичний досвід трансформацій до автократичних держав, а країни, де панують цінності індивідуалізму, модифікуються в демократичні.

Хоча емпіричні результати засвідчують і те, що окремі країни з переважанням колективістського інституційного генотипу можуть досить успішно розвиватися впродовж тривалого часу, але, як правило, не в напрямку демократичних традицій. Іноді процес залучення економічно успішних країн із переважанням колективістських ціннісних орієнтацій до демократичних засад відбувається неспішно або прискорюється під впливом критичних періодів. У таких країнах, як Китай, Малайзія, Туреччина, що демонструють помітні економічні досягнення, суспільство здебільшого не сприймає демократичних цінностей західного інституційного генотипу на підґрунті індивідуалізму. Одночасно країни Близького Сходу є більш прихильними до приватних культурних цінностей, ніж більшість азійських країн. Перші у довгостроковій перспективі можуть зрештою поступово модифікуватися у спрямуванні до західного інституційного генотипу, незважаючи на більш авторитарні чинники, наявні в державному устрої. У цілому виокремлюють такі два основні угруповання країн з урахуванням інституційного генотипу на підґрунті культурних чинників: розвинені країни європейської цивілізації, інституційний генотип яких ґрунтується на дієздатному індивідуалізмі, скороченій дистанції влади і високому ступені готовності до ризику; країни східного типу і країни, що розвиваються (Японія, нові індустріальні країни Азії та Латинської Америки, деякі слаборозвинені країни Європи). Зазначені регіони визначаються такими рисами економічних суб'єктів: домінуванням слабого індивідуалізму, значною дистанцією влади та униканням невизначеності [2].

Для більш детального розуміння концепту інституційного генотипу з урахуванням домінуючого інституційно-культурного середовища систематизуємо його вертикально-рівневу структуру у вигляді нижчезапропонованої таблиці 1.

Що стосується України, то специфічною рисою, яка превалює в економіці країни, є, на нашу думку, так званий «клептократичний інституційний генотип», що панує у «захопленій країні» [15], за якого державна влада приватизується правлячими політико-

Р. Ф. Пустовійт.

Аналіз концепції інституційного генотипу

економічними угрупованнями, владно-примусові повноваження і види адміністративного ресурсу спрямовуються на привласнення природних ресурсів, першорядних потоків фінансових коштів, державної та приватної власності і майна, найприбутковіших економічних активів, а також найвпливовіших засобів поширення інформації.

Таблиця 1

Структурна класифікація інституційного генотипу
[авторська розробка]

Структурний рівень інституційного генотипу	Обсяг поняття, приклад
Індивідуальний інституційний генотип	Стереотипи мислення, образи пам'яті, алгоритми поведінки економічних суб'єктів
Інституційний генотип рівня фенотипів	Рутини, кодекси, меми, інструкції щодо економічної поведінки, які спрямовують і модифікують господарську діяльність фірм та домогосподарств
Регіональний інституційний генотип	Домінуючий специфічний інституційний генотип, що переважає у певному регіоні країни, зокрема на тимчасово окупованій території України
Домінуючий інституційний генотип	Інституційний генотип, що є панівним в економіці певної країни, зокрема: орієнтований на індивідуалізм (підприємницький генотип), орієнтований на колективізм (патерналістський генотип), клептократичний, азійський диктаторський*

*Більш детальна характеристика запропонованих домінуючих інституційних і регіональних генотипів буде запропонована автором у подальших дослідженнях

Клептократичний інституційний генотип визначає те, що політична та економічна корупція набирає системного характеру і стає основою функціонування держави, витісняючи конкуренцію та сприяючи утворенню монополій, підпорядкованих правлячим угрупованням, у політичній, економічній, інформаційній та інших сферах життєдіяльності суспільства й держави. Починаючи із здобуття незалежності, українська псевдоеліта як домінуючий виразник клептократичного інституційного генотипу занурилася в процес неправомірного збагачення, а її політична діяльність втратила свої соціальні орієнтири і розпочала продукувати дії, ворожі щодо інтересів громадян. Виявилися ураженими корупцією всі гілки влади, зокрема й судова, та особливо діяльність, пов'язана з використанням бюджетних коштів, землекористуванням, ліцензуванням, податковим контролем, зовнішньоторговельними трансакціями, банківською діяльністю.

Вищезазначене вимагає запровадження радикальних способів зміни домінуючого інституційного генотипу, трансформація якого спрямовуватиметься на повну зміну владної еліти з метою виключення можливостей генетичного відтворення її корупційних зловживань та формування інституційної конструкції, за якої фірми та домогосподарства матимуть чітко специфіковані права власності, можливості захисту контрактних прав, а рішення, що ухвалюватимуться державною владою, будуть передбачуваними і гарантуватимуть відкритість інформації.

Висновки і перспективи подальших наукових розробок. Таким чином, можна зробити такий узагальнювальний висновок: соціально-економічне буття починається з генетичного коду, коли реплікатор відтворює не лише свою структуру, а й інші – не ідентичні, які не збігаються зі спрощеним копіюванням та матричною реплікацією. Там, де не спостерігаються відмінності між генотипом і фенотипом або між аналізом властивості та самою властивістю, тобто де відсутній процес кодування, який пов'язує опис із досліджуванним об'єктом шляхом поєднання багатьох перебувань в одне, не може бути еволюції, що ґрунтується на конкурентному відборі. Водночас процес інституційних змін є еволюційним явищем. Аналогічно генетичній побудові у біологічній науці саме інституційні конструкції визначають ключові чинники розвитку суспільств та їх здатність до адаптації за постійно змінюваних обставин. Інститути мають ключову квазігенетичну особливість – довгостроковість, а їх селекція відбувається в інституційній динаміці. Кінцевими цілями цього процесу в довгостроковій перспективі є запровадження відповідних інститутів та «правил гри» у соціально-економічному устрої, тоді як поточними – фенотипічні організаційні форми. При цьому необхідно зважати й на те, що кожне суспільство має домінуючий специфічний інституційний генотип, який співвідноситься із соціально-економічною моделлю, відповідає системі базових і комплементарних інститутів, визначає поведінку економічних суб'єктів та окреслює подальший соціально-економічний розвиток країни. Водночас необхідно визнати, що саме інституційна економіка є рушійною силою новітніх гносеологічних досліджень в економічній науці, що одержує імпульс від сучасної еволюційної біології.

Література

1. *Майминас, Е. З.* О русском генотипе. Куда идет Россия? / Е. З. Майминас // Социальная трансформация постсоветского пространства. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – С. 292–299.
2. *Лемещенко, П. С.* Экономическая ментальность и рыночная реформа в Беларуси / П. С. Лемещенко, А. М. Сидорова // Европейский вектор экономического развития: С.бк науч. трудов. – Днепропетровск, 2012. – Вып. 2 (13). – С. 518–523.
3. *Митрофанова, Ю. Н.* К проблеме дефиниции ментальности в культурной антропологии / Ю. Н. Митрофанова, В. А. Спиринов // Европейский журнал социальных наук. – 2014. – № 4 (43), – Том 2. – С. 8–10.
4. *Бондаренко, И. А.* Последствия трансформации институциональной среды домохозяйств в России / И. А. Бондаренко // Научные труды ДонНТУ. Серия Экономическая. – 2013. – № 3 (45). – С. 155–159.
5. *Гайдай, Т.* Інституційна теорія: дослідження економічної ментальності / Т. Гайдай // Економіка. – 2007. – Випуск 93. – С. 4–6.
6. *Мартишин, Е. М.* Генотипические механизмы эволюции экономической системы / Е. М. Мартишин // Terra Economicus. – 2011. – Том 9. – № 3, Часть 2. – С. 7–8.
7. *Нельсон, Р.* Эволюционная теория экономических изменений / Ричард Р. Нельсон, Сидней Дж. Уинтер. – М. : Финстатинформ, 2000. – 474 с.
8. *Paavola, J.* New Institutional Economics and the Environment: Conceptual Foundations and Policy Implications / Jouni Paavola, W. Neil Adger. – London : Centre for Social and Economic Research on the Global Environment, 2002. – 31 p.
9. *Hodgson, G.* Dismantling Lamarckism: why descriptions of socio-economic evolution as Lamarckian are misleading / G. M. Hodgson, T. Knudsen // Journal of Evolutionary Economics. – 2006. – № 16. – P. 343–366.
10. *Kingston, C.* Comparing Theories of Institutional Change / Christopher Kingston, Gonzalo Caballero // Journal of Institutional Economics. – 2009. – Volume 5, Issue 02. – P. 151–180.
11. *Вольчик, В.* Проблема отбора: рынки и институты в экономической теории / В. В. Вольчик // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – Том 3, № 4. – С. 47–54.

Р. Ф. Пустовіт.

Аналіз концепції інституційного генотипу

12. Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
13. Hodgson, G. What Are Institutions? / Geoffrey M. Hodgson // Journal of Economic. – 2006. – № 1, Vol. XV. – P. 15–25.
14. Gorodnichenko, Y. Culture, Institutions and Decoratization / Yuriy Gorodnichenko, Gerard Roland. – Cambridge : NBER, Working paper 21117, April 2015. – 21 p.
15. Нисневич, Ю. Многоликая коррупция и ее измерения в исследованиях международных организаций и международных отношений / Ю. Нисневич, Д. Стукал // Мировая экономика. – 2012. – № 3 – С. 83–90.

Отримано 25.08.2015 р.

Анализ концепции институционального генотипа

РОБЕРТ ФРИДРИХОВИЧ ПУСТОВИТ*

** доктор экономических наук, профессор,
заведующий кафедрой экономики и управления
Черкасского института банковского дела УБС НБУ,
ул. Вячеслава Черновола, 164, г. Черкассы, 18028, Украина,
тел.: 00-380-472-71-99-51, e-mail: rfpustovit@gmail.com*

В поданной статье предложено внесение в институциональный анализ категории «институциональный генотип» с учётом причинно-следственных взаимосвязей и генетических соотношений в экономической системе на основе институциональных, социально-экономических, культурных и эволюционных факторов. Исследована концепция институтов в корреляции с «генотипом» в рамках «фенотипа» организационной структуры, который формируется в процессе эволюции как результат взаимодействия наследственных свойств генотипа социума и условий институциональной среды. Проанализирована родственность институтов и генов, а также исследованы механизмы их развития и копирования, и методы, с помощью которых, осуществляется воздействие на индивиды и организации. Акцентировано внимание на том, что социально-экономическое развитие и институциональные изменения, хотя и сходны с эволюционной динамикой, которая аналогична биологической, но вместе с этим, отличаются в определённых аспектах, что обусловлено расхождением процессов, которые происходят в данных системах. Для более углублённого понимания предложенного концепта институционального генотипа с учётом доминирующей институционально-культурной среды, проанализирована его вертикально-уровневая структура и исследован «клептократический институциональный генотип», который доминирует в экономике Украины.

Ключевые слова: институциональный генотип, институциональная экономика, эволюционная экономика.

*Mechanism of Economic Regulation, 2015, No 3, 23–33
ISSN 1726-8699 (print)*

Institutional Genotype Concept Analysis

ROBERT F. PUSTOVIT*

** Dr. (Economics), Professor,
Head of the Department of Economics and Management,
Cherkasy Institute of Banking, University of Banking of the National Bank of Ukraine,
Viacheslav Chornovil St., 164, Cherkasy, 18028, Ukraine,
phone: 00-380-472-71-99-51, e-mail: rfpustovit@gmail.com*

Manuscript received 25 August 2015

In this article the concept of institutional genotype is proposed taking into account reason-consequence connections and genetic relations in economical systems based on institutional, social-economical, evolutionary, and cultural factors. The category of institutions is researched in comparison with «genotype» in borders of organizational structure «phenotype» which is formed in evolution as the result of society genotype ancestral attributes interaction and institutional medium conditions. The similarity of institutions to genes and the mechanism of their development, copying, and the ways they influence individuals and organizations are analysed. Attention is concentrated on the fact that the socio-economic development and institutional changes are different in many aspects. This is due to a mismatch of the processes occurring in these systems. For a more thorough understanding of the concept of institutional genotype, the vertically-tier structure was analysed and «kleptocratic institutional genotype» was investigated, which dominates in the economy of Ukraine.

Keywords: institutional genotype, institutional economics, evolutionary economics.

JEL Codes: B52

Tables: 1; Figures: 1; References: 15

Language of the article: Ukrainian

References

1. Majmynas, E. Z. (1996), *About Russian genotype. Whither Russia?* Moscow, Aspekt-Press. (In Russian)
2. Lemeshchenko, P. S. & Sydorova, A. M. (2012), "Economic mentality and market reforms in Belarus," *Yevropeyskiy vektor ekonomicheskoho razvitiha*, 2 (13), 518–523. (In Russian)
3. Mitrofanova, Yu. N. & Spirin, V. A. (2014), "On the problem of the definition of mentality in cultural anthropology," *Evropeyskiy zhurnal sotsialnykh nauk*, 4 (43), 2, 8–10. (In Russian)
4. Bondarenko, Y. A. (2013), "The consequences of the transformation of the institutional environment of households in Russia," *Nauchnyie trudy DonNTU. Seriya Ekonomicheskaiia*, 3 (45), 155–159. (In Russian)
5. Hayday, T. (2007), "Institutional theory: study the economic mentality," *Ekonomika*, 93, 4–6. (In Ukrainian)
6. Martyshyn, E. M. (2011), "Genotypic mechanisms of evolution of the economic system," *Terra Economicuc*, 9, 3 (2), 7–8. (In Russian)
7. Nelson, R. & Winter, S. (2000), *Evolutionary Theory of Economic Change*, Moscow, Finstatinform. (In Russian)
8. Paavola, J. & Adger, W. (2002), *New Institutional Economics and the Environment: Conceptual Foundations and Policy Implications*, London, Centre for Social and Economic Research on the Global Environment. (In English)
9. Hodgson, G. & Knudsen, T. (2006), "Dismantling Lamarckism: why descriptions of socio-economic evolution as Lamarckian are misleading," *Journal of Evolutionary Economics*, 16, 343–366. (In English)
10. Kingston, C. & Caballero, G. (2009), "Comparing Theories of Institutional Change," *Journal of Institutional Economics*, 5 (02), 151–180. (In English)
11. Volchik, V. (2005), "The problem of selection: market sand institutions in economic theory," *Ekonomichieskiy viestnik Rostovskoho hosudarstvennoho univhersiiteta*, 3 (4), 47–54. (In Russian)
12. Hayek, F. A. (1992), *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, Moscow, Novosti. (In Russian)
13. Hodgson, G. (2006), "What are Institutions?," *Journal of Economic*, 1, Vol. XV, 15–25. (In English)
14. Gorodnichenko, Y. & Gerard, R. (2015), *Culture, Institutions and Democratization*, Cambridge: NBER, Working paper 21117. (In English)
15. Nisnevich, Y. & Stukal, D. (2012), "The many faces of corruption and its measurement in the study of international organizations and international relations," *Mirovaia ekonomika*, 3, 83–90. (In Russian)

Оценка влияния научно-технической и инновационной деятельности на развитие экономики: эмпирические модели и результаты

В. Ю. ГРИГАⁱ

В данной статье освещены основные экономические модели, которые используются для оценки влияния научно-технической и инновационной деятельности на экономическое развитие, а также основные результаты применения для этой цели эконометрических моделей, которые эмпирическим путём доказали, что в обеспечении экономического роста важную роль играют такие факторы, как способность к изобретательству и уровень конкуренции. В статье также была проанализирована взаимосвязь научно-технической и инновационной деятельности с некоторыми экономическими индикаторами, в частности – объёмом прямых иностранных инвестиций и уровнем кассового дефицита. Полученные данные опровергают стереотипы о необходимости снижения затрат на исследования и разработки в условиях кризисовⁱⁱ.

Ключевые слова: исследования и разработки, экономические индикаторы, экономическое развитие.

Аббревиатуры:

ИиР – исследования и разработки

НТИД – научно-техническая и инновационная деятельность

УДК 330.35: 330.341.1

JEL коды: O1, O32, O33

Актуальность. Невзирая на то, что инновации стали рассматриваться как базис эффективно функционирующей экономической системы относительно недавно, роль инновационной деятельности в обеспечении экономического роста уже давно вызывала значительный интерес у экономистов и политиков. Например, ещё в первой половине 19-го века, немецкий экономист Фридрих Лист писал: «Современное состояние нации является результатом накопления всех открытий, изобретений, совершенствований, улучшений и усилий всех поколений, которые жили до нас: они формируют интеллектуальный капитал современного человечества, и каждая отдельная нация является производительной лишь в меру знаний, как применить достижения предыдущих поколений и улучшить их собственными приобретениями». И хотя это может показаться странным, именно Ф. Лист был одним из первых, кто осознал необходимость связей между промышленностью, научными и образовательными учреждениями [1].

Однако в то время эта идея не снискала своего признания, и фактически до середины 20-го века модели экономического развития не были центром внимания исследований учёных. «Большая депрессия» в США, которая наглядно показала несовершенство существующей модели развития экономики, стала своего рода катализатором для

ⁱ Грига Віталій Юрійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник ГУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

ⁱⁱ Исследование проведено в рамках НИР «Система комплексных индикаторов оценки научно-технической и инновационной деятельности в контексте процессов евроинтеграции» (регистрационный номер 0115U001603).

© В. Ю. Грига, 2015

проведения серьёзных исследований моделей экономического роста. Следует отметить, что к тому времени уже был накоплен достаточный объем статистической информации для эмпирической проверки гипотез и моделей.

Касательно непосредственно оценки влияния инновационного фактора на экономику, то на практике до сих пор существуют трудности с включением его в эконометрические модели, что связано, в первую очередь, со сложностью квантификации результатов (последствий) такой деятельности, в т. ч. почти невозможно количественно определить экстерналии и вычислить общественные блага, которые образуются в результате как ИиР, так и внедрения инноваций. Тем не менее измерение влияния научно-технической и инновационной деятельности на показатели экономического развития является актуальным заданием как для исследователей, так и для лиц, ответственных за принятие решений в этих сферах.

Анализ недавних исследований и публикаций. В мире существует достаточно большое количество работ, посвященных оцениванию вклада научно-технической и инновационной деятельности, например, работы таких авторов, как Ф. Агийон, П. Ховит, П. Моне, Б. Локшин, Д. Чарницкий и другие. Однако, несмотря на большой интерес отечественных ученых к проблемам научно-технического и инновационного развития в целом и некоторым частным аспектам НТИД, в т.ч. работы В. Геца, Ю. Бажала, И. Егорова, Б. Малицкого, И. Макаренко и других авторов, работы, посвященных оцениванию вклада научно-технической и инновационной деятельности на экономику Украины на основе макроэкономических моделях, практически отсутствуют. Среди немногих отечественных публикаций можно отметить работу А. Вахитовой, в которой была на основе микроданных сделана попытка оценить влияние инновационной деятельности на продуктивность предприятия.

Задания и основные проблемы исследования. Таким образом, целью данного исследования являются изучение экономических моделей, посвящённых оцениванию влияния НТИД на показатели экономического развития, а также эмпирическая проверка отдельных гипотез относительно взаимовлияния макроэкономических показателей на интенсивность НТИД.

Результаты исследования. Первые экономические модели, связанные с оцениванием влияния научно-технического прогресса на экономический рост, рассматривали такой прогресс как экзогенный фактор. В конце 50-х – начале 60-х годов прошлого века была разработана модель Р. Солоу, в которой влияние науки и технологий оценивалось как остаток модели (т.н. «остаток Солоу»), который отображал совокупный фактор производительности [2]. Также в 60-х годах появились работы, в которых учёные пытались выяснить влияние ИиР на международную торговлю, используя в качестве экзогенной переменной объем расходов на ИиР.

В целом экономико-математические модели, которые чаще всего использовались учёными, можно представить в виде следующих функций (табл. 1), хотя наиболее популярной является функция Кобба-Дугласа, функция Солоу и линейные функции, которые используются до сих пор.

В середине 80-х годов XX в. появились модели экономического роста, в которых инновации рассматривались как движущая сила эндогенного роста и которые включали переменные, учитывающие технологии, обучение и образование как факторы экономического развития [3]. Парадоксально, но технологические изменения и инновации, имеющие разрушающую природу, как правило, рассматриваются в контексте общего рыночного равновесия. То есть все, что было выработано, находит

свой спрос, и все работники, которые готовы принять текущую заработную плату, будут трудоустроены. В случае, если не удастся достичь равновесия на рынке труда, ответственность возлагается на недостаточную гибкость рынков труда.

Таблица 1

Особенности использования математических функций при моделировании экономических процессов

Название функции	Математический вид (на примере двух факторов)	Специфика использования
1. Функция с фиксированными пропорциями факторов (функция Леонтьева)	$Y = \min(x_1/a_1, x_2/a_2)$	Для моделирования строго детерминированных процессов, которые не допускают отклонения от норм использования факторов на единицу продукции. Используется для описания мелкомасштабных или полностью автоматизированных производственных объектов
2. Производственная функция Кобба-Дугласа	$Y = a_0 \cdot x_1^{a_1} \cdot x_2^{a_2}$	Для описания среднемасштабных объектов (от промышленного объединения к отрасли), которые характеризуются стабильным функционированием
3. Линейная функция	$Y = a_1 \cdot x_1 + a_2 \cdot x_2$	Для моделирования крупномасштабных систем (большая отрасль, экономика в целом), в которых результирующий показатель является результатом одновременного функционирования большого количества разных факторов
4. Функция Аллена	$Y = a_0 \cdot x_1 \cdot x_2 - a_1 \cdot x_1^2 - a_2 \cdot x_2^2$	Для описания процессов, в которых значительный рост каждого из факторов негативно влияет на результат, для описания мелкомасштабных систем с ограниченными возможностями переработки ресурсов
5. Функция с постоянной эластичностью замены факторов	$Y = (a_1 \cdot x_1^{a_3} + a_2 \cdot x_2^{a_4})^{a_5}$	В случаях, когда отсутствует точная информация об уровне взаимозаменяемости факторов и есть основания допускать, что этот уровень существенно не изменяется при наличии средств оценивания параметров; для моделирования систем любого уровня
6. Функция с линейной эластичностью замены факторов	$Y = x_1^{a_0} \cdot (a_1 \cdot x_1 + a_2 \cdot x_2)^{a_3}$	Для описания процессов, в которых возможность замещения факторов, которые привлекаются, существенно зависит от их пропорций
7. Многорежимная функция	$Y = (a_{11} \cdot x_1^{a_0} + a_{21} \cdot x_2^{a_0})^{a_1} + \dots + (a_{1k} \cdot x_1^{a_0} + a_{2k} \cdot x_2^{a_0})^{a_k}$	Во время осуществления описания процессов, в которых уровень отдачи каждой новой единицы ресурса скачкообразно изменяется в зависимости от соотношения факторов. Целесообразно применять при наличии априорной информации о количестве режимов, а иногда и о ширине "переходной" области между режимами

Источник: адаптировано автором по [4]

Намного убедительнее был подход к изучению влияния инноваций, который базировался на разрушающем характере экономических изменений. Эту мысль разделяли классические экономисты, в частности А. Смит и Й. Шумпетер. Позже нешумпетерианские учёные-экономисты разработали концепцию технико-экономических парадигм, в которых они связывают технологические волны с социально-экономическими изменениями [5, 6].

Среди экономико-математических моделей влияния научно-технического прогресса и инноваций на развитие экономики, которые появились за последние 20–30 лет и оказали большое влияние на научное сообщество, следует отметить модели Гроссмана-Хелпмана, Агьиона-Ховитта и Янга.

Так, Дж. Гроссман и Е. Хелпман [7] разработали трёхсекторную модель (сфера ИиР, производство промежуточных товаров, производство товаров для конечного использования), в которой допускается перераспределение человеческого капитала между двумя странами. Из модели следовало, что дополнительное субсидирование ИиР в стране, которая имеет в сфере исследований и разработок относительное преимущество, способствует ускорению темпов экономического роста. Однако использование аналогичных субсидий в стране, где имеется более развитое производство конечной продукции, а не инновационная деятельность, может привести к обратным результатам. Протекционистская торговая политика способствует экономическому росту в том случае, когда проводится страной с меньшим уровнем развития сферы ИиР, но будет иметь противоположный эффект в стране, которая имеет некоторые преимущества в упомянутой сфере.

В свою очередь, Ф. Агйон и П. Ховитт [8] предложили модель экономического роста, которая основывалась на идеях Й. Шумпетера. Согласно данной модели экономический рост достигается благодаря технологическому прогрессу, который, в свою очередь, обеспечивается благодаря конкуренции между предприятиями, генерирующими и внедряющими новые продукты и технологические нововведения. Каждое предприятие выводит на рынок новый промежуточный товар (продукт или технологию), который может быть использован для более эффективного производства конечной продукции. Основной мотивацией для предприятий, которые участвуют в научно-исследовательских работах, является перспектива получения монопольной ренты при успешном патентовании нововведения. За её счёт покрываются расходы на разработку и внедрение нововведений. Однако монополия автоматически теряется в случае появления нововведения, которое вызывает моральное старение существующих на тот момент промежуточных товаров. Патент остаётся действительным и дальше, но его использование становится экономически менее выгодным. Длительность периода между двумя последовательными успешными нововведениями является случайной величиной вследствие стохастической природы инновационного процесса.

А. Янг [9] предложил альтернативную теоретическую модель с эндогенной величиной технологического прогресса, где размеры и уровень расходов на ИиР могут влиять не только на темпы экономического роста, но и на функцию полезности для потребителя (через расширение ассортимента продукции, предлагающейся на рынке).

В последние десятилетия макроэкономическая теория структурных изменений и совокупного роста сосредоточилась на исследовании роли научно-технического прогресса, роста производительности, динамики спроса и институционального регулирования, акцентируя внимание на отличия экономической деятельности в разных

отраслях промышленности и стран, а также на исследовании структуры занятости в результате таких отношений (см., например, [10; 11]).

Эволюционные подходы, применяющиеся при изучении предприятий и отраслей, акцентируют внимание на процессах генерации отличий между предприятиями (через инновации) и выбора (на рынке) [12] и имеют потенциал для частичного решения вопроса занятости. С точки зрения формирования политики экономического роста важными, по нашему мнению, являются работы Е. Мансфилда, который доказал важность осуществления академических (фундаментальных и прикладных) исследований для обеспечения инноваций в промышленности [13].

В этом направлении особый интерес для политиков могут представлять эконометрические работы, результаты которых позволяют обосновать направления совершенствования государственной политики стимулирования экономического развития. Исходя из этого, ниже рассмотрены результаты некоторых таких работ.

Следует отметить, что достаточно детально все популярные эмпирические модели экономического роста проанализированы в работе Ф. Агийона и П. Ховита [14]. Наиболее интересным выводом по результатам этих моделей является то, что в обеспечении экономического роста важную роль играют способность к изобретательству, уровень конкуренции и тому подобное.

Среди вопросов, на которые чаще всего пытаются получить ответы экономисты сегодня, главное место занимает оценка прибыльности расходов на ИиР. Однако учитывая тот факт, что прямо оценить указанный вид прибыльности достаточно трудно, ряд исследователей фокусируется на отдельных составляющих данного вопроса. Наиболее популярным подходом является оценка прибыльности ИиР с позиций измерения производительности труда. Так, в недавно проведённом исследовании [15] авторы изучали влияние расходов на ИиР на производительность испанских компаний, которая, в свою очередь, является важным источником экономического роста. Они выявили, что прибыльность частных инвестиций в научные исследования составляет около 40%, что является достаточно высоким показателем. В других исследованиях эмпирически доказано наличие позитивной связи между экспортом продукции и производительностью труда, которая, в свою очередь, зависит от результативности научной деятельности [16], между экспортом продукции и инвестициями, осуществлёнными с целью повышения производительности, в частности путём расходов на ИиР [17] или адаптации новых технологий [18].

Также в периоды кризисов особенно популярными становятся исследования эффективности использования тех или иных инструментов государственной политики, что связано с необходимостью получения максимального эффекта от потраченных или недополученных государственных средств и минимизацией риска неэффективного расходования таких средств. Среди инструментов стимулирования научно-технической и инновационной деятельности наиболее популярным является субсидирование ИиР. Фактически все страны ОЭСР используют этот инструмент в своей инновационной политике для увеличения объёмов ИиР, которые финансируются бизнес-сектором [19]. В теоретическом плане в работе К. Кейшига и др. [20] было доказано, что правительственные субсидии не только стимулируют инновации, но и ослабляют финансовые ограничения, с которыми сталкиваются предприятия во время поиска внешнего финансирования своих проектов. Вместе с тем налог на прибыль выступает в качестве препятствия для инновационной деятельности предприятий. В другой теоретической работе [21] были определены дополнительные эффекты от субсидирования

ИиР. Во-первых, они снижают стоимость внешнего или привлечённого финансирования. Во-вторых, являются позитивным сигналом для потенциальных кредиторов и инвесторов о качестве научно-исследовательского проекта, поскольку решение относительно субсидирования правительством предоставляется на основании детального анализа качества проекта как научной, так и организационной составляющей.

Что касается эмпирических исследований, которые подтверждают выкладки экономистов-теоретиков, то за последние 10–15 лет их количество значительно выросло. В недавней работе Дж. Зунига-Виченте [22] обобщены результаты почти 80 исследований относительно субсидирования ИиР и налоговых кредитов, из которых свыше 40 выполнено после 2000 года. Большинство из них (60%) подтверждают наличие позитивного эффекта от предоставления правительственных субсидий на ИиР независимо от уровня анализа (предприятие, отрасль, страна).

В этом контексте нами была осуществлена попытка определить эмпирическую взаимосвязь между интенсивностью ИиР (уровнем расходов на ИиР в ВВП) и уровнем кассового дефицита бюджета на основе межсекторальных данных по всем странам мира. Как свидетельствуют данные, представленные на рис. 1, в большинстве стран мира имеет место наличие отрицательной разницы между доходами и расходами бюджета, как правило, в пределах от 0,0 к 5,0% ВВП. Сам по себе этот факт нельзя трактовать как негативный, ведь покрытие дефицита должно осуществляться за счет эффективного потребления инвестиций и других заимствований, то есть тех, которые инвестируются в развитие инфраструктуры, образование, науку и аналогичные сферы и которые в будущем будут приносить дополнительный доход.

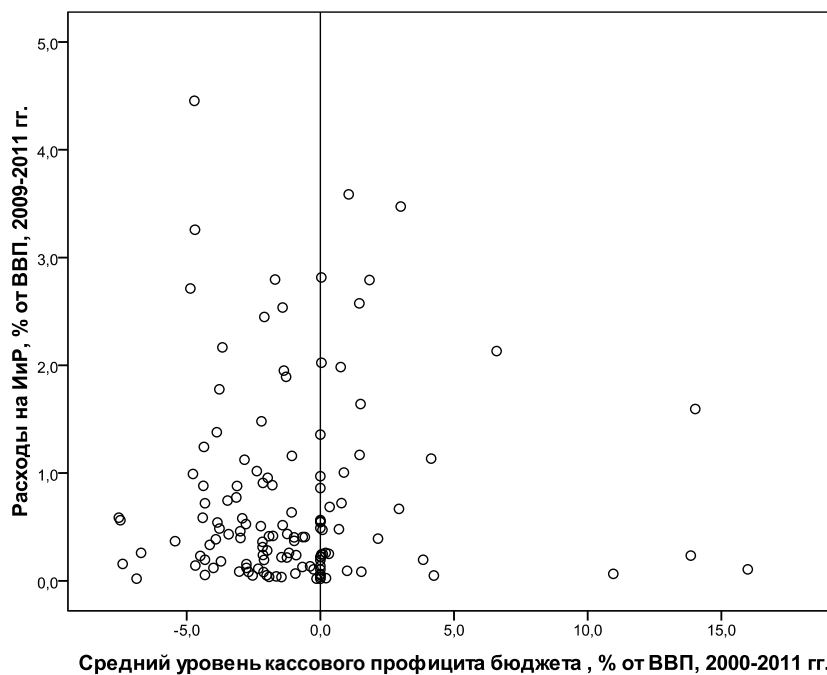

Рис. 1. Связь кассового дефицита бюджета с наукоёмкостью ВВП [составлено автором по данным Мирового банка (<http://data.worldbank.org/indicator>)]

Примечательно, что среди стран, в которых отмечается высокий уровень расходов на ИиР (более 2% от ВВП), почти в 60% случаев это страны с кассовым дефицитом бюджета, с другой же стороны, страны, которые имеют значительный профицит бюджета, вкладывают в ИиР незначительные объёмы средств. Причиной этого является то, что основным источником доходов бюджета этих стран является экспорт природных ресурсов.

В Украине наблюдалась негативная тенденция изменения размера кассового дефицита бюджета: если в начале 2000 он составлял менее 1% ВВП, то после 2010 года – уже около 4%. Такая ситуация негативно влияет и на финансирование ИиР со стороны государства, хотя мировой опыт подтверждает тезис, что кассовый дефицит бюджета до 5% ВВП не должен быть причиной уменьшения уровня финансирования ИиР.

Важным выводом здесь является то, что мнение некоторых государственных служащих в сфере бюджетной политики относительно необходимости урезать финансирование научно-технической сферы является ошибочным.

Налоговые преференции исполнителям ИиР в бизнес-секторе являются вторым по популярности инструментом инновационной политики. Причём за последние двадцать лет количество стран, которые их используют, удвоило [23]. Особенность таких льгот состоит в отсутствии связи с конкретным предприятием и качеством научно-исследовательского проекта, который им внедряется. Оценивание эффективности этого инструмента осуществляется разными методами: от опроса предприятий до эконометрического моделирования. Так, П. Моне и Б. Локшин на примере Норвегии доказали, что 1 евро налогового кредита, который получает МСП, дополнительно создаёт 0,2 евро инвестиций в ИиР, тогда как для больших фирм – лишь 0,07 евро. В то же время использование налоговых кредитов имеет другие позитивные последствия, прежде всего "подталкивает" предпринимателя к принятию первого решения об инвестировании в ИиР, увеличивает зарплату исследователей и тому подобное. Однако также отмечается, что эффективность налоговых кредитов зависит от условий и обстоятельств, в которых они вводятся [24]. Более того, можно утверждать, что и эффективность государственной научно-технической и инновационной политики зависит от условий и обстоятельств, в которых функционируют соответствующие субъекты ведения хозяйства. Следует отметить, что таких исследований в мире осуществлено не очень много [25], хотя потенциальная польза от их результатов для формирования государственной экономической политики может быть не менее важной, чем при обосновании эффективности того или другого инструмента политики.

Одно из подобных исследований, осуществлённое М. Портером [26], положенное в основу построения индекса глобальной конкурентоспособности, а именно – распределение стран по трём стадиям экономического развития и предоставления различных удельных весов одним и тем же факторам в зависимости от стадии.

Несколько другая идея положена в основу работы Н. Томпсона и Е. Стама, которые пытались определить, как влияет макроэкономическая динамика на активность малых и средних предприятий в Нидерландах относительно внедрения продуктовых инноваций [25]. При помощи логит-моделей было выявлено, что продуктовые инновации положительно связаны с уровнем роста реального ВВП, которое выступало в качестве обобщающего показателя макроэкономической динамики. Также подтверждено существование позитивной связи между внутренними нормами потребления (изменения потребительского доверия, вкуса и уровень доходов), долгосрочной процентной ставкой, уровнем безработицы и продуктовыми

инновациями. При изучении четырёх наиболее инновационно активных отраслей промышленности и торговли (металлургия, химическая промышленность, еда и напитки, оптовая торговля) было выявлено, что они являются практически нечувствительными к макроэкономической динамике. Вероятно, что предприятия в этих отраслях рассматривают инновации как основную стратегию своего успеха, а прекращение инновационных проектов приведёт к потере возможностей по уменьшению расходов и себестоимости продукции.

В следующей таблице приведены результаты ряда других исследований относительно взаимосвязи инновационной деятельности с социально-экономическими процессами.

Таблица 2

Результаты эмпирических исследований инновационной деятельности

№	Результат	Источник
1	Инновационная деятельность происходит интенсивнее в отраслях, где уровень конкуренции выше. Но появление новых конкурентов способствует инновациям в отраслях, которые являются передовыми с точки зрения технологического развития. Зато в отраслях, которые находятся дальше от переднего края науки, появление новых конкурентов будет тормозить инновационную деятельность	Aghion P., R. Blundell, R. Griffith, P. Howitt, S. Prantl, 2009, The effects of entry on incumbent innovation and productivity, <i>Review of Economics and Statistics</i> , 91, 1, 20–32.
2	Между конкуренцией и инновациями существует позитивная связь	Hashmi A., 2013, Competition and innovation: the inverted – U relationship revisited, <i>Review of Economics and Statistics</i> , 95 (5), 1653–1668.
3	Уровень образования положительно коррелирует с инновационной деятельностью	Jones C. 2005, Growth and ideas, ch. 16 in <i>Handbook of Economic Growth</i> , Aghion P. and S. Durlauf (eds.), Elsevier B.V; Toivanen O., and L. Väänänen, 2010, Education and invention, CEPR DP 8537.

Источник: составлено автором на основе [28]

Во многих эмпирических работах на примерах конкретных стран доказано наличие позитивной связи между ПИИ и темпами экономического развития, объёмами экспорта и другими показателями (см., например, [27; 28]). Учитывая это, нами было решено определить, действительно ли существует связь между ПИИ и уровнем расходов на ИиР, включая расходы бизнес сектора, то есть способствуют ли иностранные инвестиции активизации научно-технической деятельности в стране-реципиенте. На рис. 2 приведён соответствующий график рассеивания в разрезе стран по уровню ВВП на душу населения.

Основным выводом, который можно сделать из представленных данных, является то, что ПИИ действительно не способствуют активизации научно-исследовательской деятельности в стране-реципиенте. Причиной этого, очевидно, является то, что инвестор, вкладывая средства, в развитие того или другого бизнеса, как правило, приносит с собой и соответствующие технологии. ПИИ непосредственно не связаны с

научно-технической деятельностью в бизнес секторе, и, поэтому, не могут рассматриваться как механизм активизации научно-технического развития.

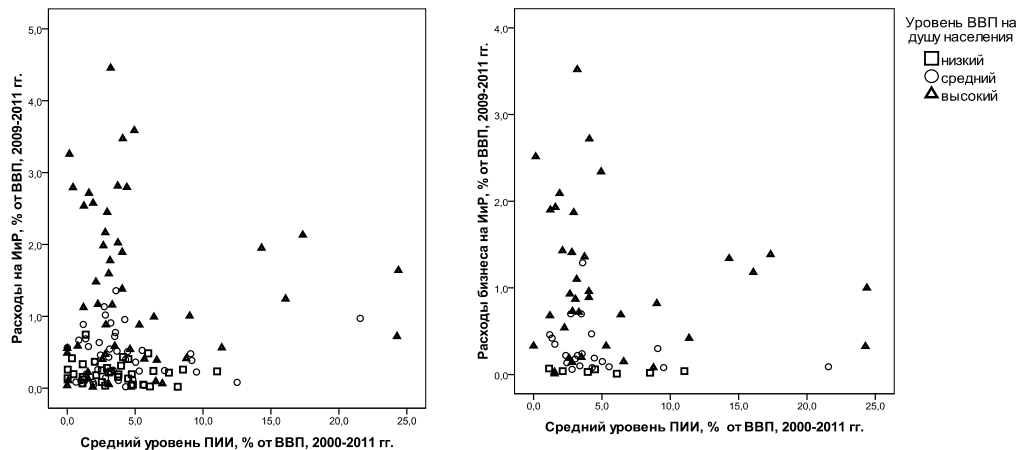

Рис. 2. Связь ПИИ с интенсивностью НИТД
[составлено автором по данным Мирового банка (<http://data.worldbank.org/indicator>)]

Выводы и предложения. Подытоживая вышеизложенное, следует отметить, что в мире нарабатан ряд разнообразных и достойных внимания подходов к анализу влияния инновационной деятельности на экономическое развитие. Однако, при любом исследовании необходимо дать ответ на вопросы, на которых основывается эконометрическая модель: какой тип инноваций рассматривается, какие именно структурные факторы и факторы спроса учитываются при построении модели, имеются ли институциональные условия, которые могут стимулировать экономическое развитие и занятость. В целом можно выделить несколько типов исследований, связанных с оценением взаимосвязи между экономическим ростом и инновациями:

1. Определение влияния расходов на ИиР (инновации) на экономическое развитие. Сюда входят модели, где зависимой переменной являются темпы экономического развития, а среди независимых факторов – соответственно расходы на ИиР и т.п. (макроуровень).
2. Определение влияния инноваций (ИиР) на показатели эффективности компаний.
3. Определение эффективности мероприятий государственной политики в научно-технической и инновационной сфере.
4. Определение влияние внешней среды на НИТД.

Обобщая результаты эмпирических исследований, проведённых из использования эконометрических моделей, можно сделать несколько важных выводов, которые должны быть учтены во время разработки государственной экономической политики:

- инновационная деятельность требует конкурентного рынка и критической массы высокообразованного населения;
- инновационная активность предприятий слабо зависит от иностранных инвестиций, которые могут принести в страну, как правило, готовые технологии и ещё больше усилить технологическую зависимость страны от внешней среды;

- в зависимости от отраслей/видов экономической деятельности существенно отличается интенсивность инновационной деятельности предприятий, особенно, активными являются ресурсоёмкие отрасли;

- продуктовые инновации прямо связаны с темпами экономического роста, и вместе с тем зависят от внутренних норм потребления, долгосрочных процентных ставок, уровня безработицы и тому подобное.

Собственные эмпирические исследования частично опровергли две гипотезы, которые в последнее время активно используются в сфере принятия решений в научно-технической и инновационной сфере. В первую очередь, это касается отсутствия прямой взаимосвязи между размером расходов на ИиР и дефицитом бюджета. С другой стороны, удалось доказать отсутствие прямого влияния ПИИ на интенсивность НИИД. Эти исследования имеют важное значение для практики управления инновационной деятельностью и требуют дальнейших научных изысканий в направлении идентификации макроэкономических условий, при которых мероприятия государственной политики будут иметь наибольшую эффективность.

Литература

1. *List, F.* The national system of political economy / F. List. – London : Longman, 1909. – 366 p.
2. *Godin, B.* Measuring the impact of science [Электронный ресурс] / B. Godin, C. Dore. – The University of West Indies. – Режим доступа : <http://sta.uwi.edu/rdifund/documents/GodinDoreImpacts.pdf>
3. *Мусіна, Л. А.* Підходи, індикатори та методи оцінювання впливу науково-технічної діяльності на економічний розвиток : монографія / Мусіна Л. А., Кваша Т. К. – К. : УкрІНТЕІ, 2009. – 148 с.
4. *Pianta, M.* Innovation: issues and impact [Электронный ресурс] / M. Pianta // International Workshop “Innovation: Empirical studies on innovation surveys and economic performance”. Rome (28 January 2003). – Режим доступа : <http://www.econ.uniurb.it/siepi/papers/Pianta.pdf>
5. *Freeman, C.* Unemployment and technical innovation / Freeman C., Clark J. and Soete L. – London : Pinter, 1982. – 214 p.
6. *Louca, F.* As time goes by: From the industrial revolution to the information revolution / C. Freeman, F. Louca. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 424 p.
7. *Grossman, G.* Innovation and Growth in the Global Economy / Grossman G., Helpman E. – MIT Press, Cambridge MA, 1993. – 359 p.
8. *Aghion, P.* A Model of Growth through Creative Destruction / Aghion P., Howitt P. // *Econometrica*. – 1992. – № 60 (2). – P. 323–351.
9. *Young, A.* Growth without scale effect [Электронный ресурс] / Young A. // NBER Working paper. – 1995. – № 5211. – Режим доступа : <http://www.nber.org/papers/w5211.pdf>
10. *Pasinetti, L.* Structural Change and Economic Growth / Pasinetti L. – Cambridge, Cambridge University Press, 1983. – 288 p.
11. *Vivarelli, M.* The economics of technology and employment / Vivarelli M. – Aldershot : Elgar Edwar, 1995. – 184 p.
12. *Nelson, R.* An evolutionary theory of economic change / Nelson R., Winter S. – Cambridge : Mass, Harvard University Press, 1982. – 437 p.
13. *Mansfield, E.* Academic Research and industrial innovation: An update of empirical finding / Mansfield E. // *Research Policy*. – 1998. – № 26. – P. 773–776.
14. *Aghion, P.* The economics of growth [Электронный ресурс] / P. Aghion, P. Howitt // Massachusetts Institute of Technology, 2009. – Режим доступа : <http://www.cenet.org.cn/editor/userfiles/Other/2012-06/2012060212490546145361.pdf>
15. *Doraszelski, U.* R&D and productivity: estimating endogenous productivity / Doraszelski U., Jaumandreu J. // *Review of Economic Studies*. – 2013. – № 80 (4). – P. 1338–1383.

16. *Loecker, J. De.* Do exports generate higher productivity? Evidence from Slovenia / *Loecker J. De.* // *Journal of International Economics.* – 2007. – № 73(1). – P. 69–98.
17. *Aw, B.* R&D investment, exporting, and productivity dynamics / *Aw B., Roberts M. and Xu D.* // *American Economic Review.* – 2011. – № 101(4). – P. 1312–1344.
18. *Bustos, P.* Trade Liberalization, Exports, and Technology Upgrading: Evidence on the Impact of MERCOSUR on Argentinian Firms / *Bustos P.* // *American Economic Review.* – 2011. – №101 (1). – P. 304–340.
19. *Czarnitzki, D.* Innovation Policy and Economic Growth [Електронний ресурс] / *Czarnitzki D., Toivanen O.* – European Union, 2013. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_paper/2013/pdf/ecp482_en.pdf.
20. *Keuschnigg, C.* Profit Taxation, Innovation and the Financing of Heterogeneous Firms [Електронний ресурс] / *Keuschnigg C., Ribi E.* – University of St. Gallen Department of Economics, Working paper series. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www1.vwa.unisg.ch/RePEc/usg/dp2010/DP-1001-Ke.pdf>.
21. *Takalo, T.* Adverse selection and financing of innovations: is there need for R&D subsidies? [Електронний ресурс] / *Takalo T., Tanayama T.* // *Journal of Technology Transfer.* – 2010. – № 35. – P. 16–41. – Режим доступу : <http://www.suomenpankki.fi/en/julkaisut/tutkimukset/keskustelualoitteet/Documents/0819netti.pdf>.
22. *Zuniga-Vicente, J. A.* Assessing the effect of public subsidies on firm R&D investment: A survey / *Zuniga-Vicente J.A., Alonso-Borrego C., Forcadell F.J., Galan J.I.* // *Journal of Economic Surveys.* – 2014. – № 28. – P. 36–67.
23. *R&D tax incentives: rationale, design, evaluation* [Електронний ресурс] – OECD. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/sti/ind/46352862.pdf>.
24. *Lokshin, B.* How effective are level-based R&D tax credits? Evidence from the Netherlands / *Lokshin B., Mohnen P.* // *Applied Economics.* – 2012. – № 44(12). – P. 1527–1538.
25. *Thompson, N.* Macroeconomic dynamics and innovation / *Thompson N., Stam E.* // Summer Conference “Opening Up Innovation: Strategy, Organization and Technology [Електронний ресурс]. – Imperial College London Business School, June 16–18, 2010. – Режим доступу : <http://www2.druuid.dk/conferences/viewpaper.php?id=501517&cf=43>.
26. *Porter, M.* The Competitive advantage of Nations / *Porter M.* – New York : The Free Press, 1990. – 875 p.
27. *Kathuria, V.* The impact of FDI inflows on R&D investment by medium- and high-tech firms in India in the post-reform period [Електронний ресурс] / *Kathuria V.* – UNCTAD, 2008. – Режим доступу : http://unctad.org/en/docs/diaeia20082a3_en.pdf.
28. *Alfaro, L.* Foreign Direct Investment and Growth: Does the Sector Matter? [Електронний ресурс]. – Harvard Business School, 2003. – Режим доступу : <http://gwww.grips.ac.jp/teacher/oono/hp/docu01/paper14.pdf>.

Получено 19.08.2015 г.

Оцінка впливу науково-технічної та інноваційної діяльності на розвиток економіки: емпіричні моделі та результати

ВІТАЛІЙ ЮРІЙОВИЧ ГРИГА*

** кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011, Україна, тел.: 00-380-44-280-1234, e-mail: v.gryga@gmail.com*

У даній статті висвітлено основні економічні моделі, які використовуються для оцінки впливу науково-технічної та інноваційної діяльності на економічний розвиток, а також основні

результати застосування для цієї мети економетричних моделей, які емпіричним шляхом довели, що в забезпеченні економічного зростання важливу роль відіграють такі чинники, як здатність до винахідництва та рівень конкуренції. У статті також було проаналізовано взаємозв'язок науково-технічної та інноваційної діяльності з деякими економічними індикаторами, зокрема – обсягом прямих іноземних інвестицій і рівнем касового дефіциту. Отримані дані спростовують стереотипи про необхідність зниження витрат на дослідження та розробки в умовах криз. Дослідження проведено в рамках НДР «Система комплексних індикаторів оцінювання науково-технічної та інноваційної діяльності в контексті процесів євроінтеграції» (реєстраційний номер 0115U001603).

Ключові слова: дослідження та розробки, економічні індикатори, економічний розвиток.

Mechanism of Economic Regulation, 2015, No 3, 34–46
ISSN 1726-8699 (print)

**Assessing the Impact of Science, Technology
and Innovation on Economic Development: Empirical Models and Results**

VITALII YU. GRYGA*

* *C.Sc. (Economics), Senior Research Fellow,
Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine,
26, Panasna Myrnoho, Kyiv, 01011, Ukraine,
phone: 00-380-44-280-1234, e-mail: v.gryga@gmail.com*

Manuscript received 19 August 2015.

This paper highlights the main economic models used to assess the impact of science, technology and innovation on economic development, as well as the main empirical results of the econometric models. They proved that among important factors in promoting economic growth are the capacity for inventions and the competition. The relationship between science, technology and innovation and some economic indicators, in particular – the volume of foreign direct investment and the level of the cash deficit are analysed on the base of cross-sectional data. The findings contradict stereotypes about the need to reduce spending on research and development in crises as well as shed light on the impact of FDI on R&D development of the country.

Keywords: research and development, economic growth, economic indicators.

JEL codes: O1, O32, O33

Tables: 2; Figures: 2 References: 28

References

1. List, F. (1909), *The national system of political economy*, London, Longman.
2. Godin, B. & Dore, C. Measuring the impact of science, The University of West Indies, <http://sta.uwi.edu/rdifund/documents/GodinDoreImpacts.pdf>.
3. Musina, L. A., Kvasha, T. K. (2009), *Approaches, indicators and methods of assessing the impact of scientific and technological activities on economic development*, Kyiv, UkrINTEI. (in Ukrainian)
4. Pianta, M. Innovation: issues and impact, International Workshop "Innovation: Empirical studies on innovation surveys and economic performance", www.econ.uniurb.it/siepi/papers/Pianta.pdf.
5. Freeman, C., Clark, J. and Soete, L. (1982), *Unemployment and technical innovation*, London, Pinter.
6. Freeman, C. & Louca, F. (2001), *As time goes by: From the industrial revolution to the information revolution*, Oxford, Oxford University Press.

7. Grossman, G., Helpman, E. (1993), *Innovation and Growth in the Global Economy*, Cambridge, MIT Press.
8. Aghion, P. & Howitt, P. (1992), "A Model of Growth through Creative Destruction," *Econometrica*, 60 (2), 323–351.
9. Young, A. (1995), "Growth without scale effect," *NBER Working paper*, 5211, <http://www.nber.org/papers/w5211.pdf>.
10. Pasinetti, L. (1983), *Structural Change and Economic Growth*, Cambridge, Cambridge University Press.
11. Vivarelli, M. (1995), *The economics of technology and employment*, Aldershot, Elgar Edwar.
12. Nelson, R. & Winter, S. (1982), *An evolutionary theory of economic change*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.
13. Mansfield, E. (1998), "Academic Research and industrial innovation: An update of empirical finding," *Research Policy*, 26, 773–776.
14. Aghion, P. & Howitt, P. (2009), *The economics of growth*, Massachusetts Institute of Technology, <http://www.cenet.org.cn/editor/userfiles/Other/2012-06/2012060212490546145361.pdf>.
15. Doraszelski, U. (2013), "R&D and productivity: estimating endogenous productivity," *Review of Economic Studies*, 80 (4), 1338–1383.
16. Loecker, J. De. (2007), "Do exports generate higher productivity? Evidence from Slovenia," *Journal of International Economics*, 73 (1), 69–98.
17. Aw, B., Roberts, M. and Xu, D. (2011), "R&D investment, exporting, and productivity dynamics," *American Economic Review*, 101 (4), 1312–1344.
18. Bustos, P. (2011), "Trade Liberalization, Exports, and Technology Upgrading: Evidence on the Impact of MERCOSUR on Argentinian Firms," *American Economic Review*, 101(1), 304–340.
19. Czarnitzki, D. & Toivanen, O. (2013), *Innovation Policy and Economic Growth*, European Union, http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_paper/2013/pdf/ecp482_en.pdf.
20. Keuschnigg, C. & Ribi, E. (2010), "Profit Taxation, Innovation and the Financing of Heterogeneous Firms," *University of St. Gallen Department of Economics working paper series*, 1, <http://www1.wva.unisg.ch/RePEc/usg/dp2010/DP-1001-Ke.pdf>.
21. Takalo, T. & Tanayama, T. (2010), "Adverse selection and financing of innovations: is there need for R&D subsidies?," *Journal of Technology Transfer*, 35, 16–41. <http://www.suomenpankki.fi/en/julkaisut/tutkimukset/keskustelualoitteet/Documents/0819netti.pdf>.
22. Zuniga-Vicente, J.A., Alonso-Borrego, C., Forcadell, F.J., Galan, J.I. (2014), "Assessing the effect of public subsidies on firm R&D investment: A survey," *Journal of Economic Surveys*, 28, 36–67.
23. R&D tax incentives: rationale, design, evaluation, OECD, <http://www.oecd.org/sti/ind/46352862.pdf>
24. Lokshin, B. & Mohnen, P. (2012), "How effective are level-based R&D tax credits? Evidence from the Netherlands," *Applied Economics*, 44(12), 1527–1538.
25. Thompson, N. & Stam, E. Macroeconomic dynamics and innovation, Summer Conference "Opening Up Innovation: Strategy, Organization and Technology, Imperial College London Business School, June 16–18, 2010, <http://www2.druid.dk/conferences/viewpaper.php?id=501517&cf=43>.
26. Porter, M. (1990), *The Competitive advantage of Nations*, New York, The Free Press.
27. Kathuria, V. (2008), The impact of FDI inflows on R&D investment by medium- and high-tech firms in India in the post-reform period, http://unctad.org/en/docs/diaeia20082a3_en.pdf.
28. Alfaro, L. (2003), *Foreign Direct Investment and Growth: Does the Sector Matter?*, Harvard Business School, <http://www.grips.ac.jp/teacher/oono/hp/docu01/paper14.pdf>.

Удосконалення механізму державної підтримки енергозбереження в сучасних умовах

О. Л. Камбур^і

Соціально-економічний розвиток України залежить від раціонального використання наявних природних ресурсів, зокрема від стану енергозбереження. У статті проаналізовано сучасний стан впровадження енергозберігаючих технологій в Україні, досліджено діючу систему регулювання у цій сфері. Виявлено необхідність розроблення механізму співпраці між державою, приватним бізнесом та населенням при реалізації програм енергозбереження. Вказано на важливість урахування регіональних особливостей, що дозволить використовувати ресурси найбільш раціонально. Обґрунтовано, що розрахунки економічної ефективності впровадження енергозберігаючих технологій повинні базуватися на принципах інвестиційного аналізу з урахуванням зміни вартості грошей у часі. Виявлено перспективні напрямки, що передбачають як покращання фінансових показників, так і створення умов для подальшого сталого розвитку при забезпеченні удосконалення наявних технологій та координації дії учасників процесу енергозбереження.

Ключові слова: державне регулювання, енергозбереження, ефективність, інвестиції.

УДК 338.242.4

JEL коди: O44, P28

Вступ. Соціально-економічний розвиток України в сучасний період значною мірою залежить від вирішення проблем енергозбереження. Економічна криза суттєво загострила питання щодо забезпечення енергоносіями національної економіки. Недостатній обсяг власних енергоносіїв потребує їх імпорту. В умовах скорочення світових запасів цих ресурсів та зростання на них цін вирішення енергетичних проблем лише за допомогою імпорту є недостатнім.

Таким чином, виникає необхідність застосування нових підходів до названої проблеми, що базуються на покращанні технологічного процесу з точки зору енергомосткості виробництва та розвитку енергозбереження. Також слід звернути увагу на розширення використання альтернативних джерел енергії.

Раціональне використання енергетичних ресурсів – це один із базових індикаторів, що ілюструє економічний та науковий розвиток країни, стан впровадження інновацій, соціально-культурні відносини у суспільстві. Зараз показники енергомосткості ВВП України у декілька разів вищі, ніж у країнах Європи [1]. Збереження існуючих тенденцій у сфері природокористування може привезти до критичних змін в економіці, подальшого зниження рівня життя населення, не дозволить подолати технологічне відставання країни від розвинених держав світу та перешкоджатиме українським товарам бути конкурентоспроможними на міжнародному ринку.

Необхідне впровадження системи заходів із підвищення енергоефективності виробництва та зменшення енерговитрат, зокрема й у житлово-комунальному господарстві (ЖКГ). Через те, що Україна є енергодефіцитною державою, що імпортує

^і Камбур Ольга Леонідівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

© О. Л. Камбур, 2015

75% природного газу та 85% нафти і нафтопродуктів, структура паливно-енергетичного балансу є критичною і неприйнятною з точки зору енергетичної безпеки [2]. Тому одним з основних завдань країни є суттєве зменшення неефективного споживання енергетичних ресурсів.

Постановка проблеми. Питання раціонального використання наявних природних ресурсів та підтримки впровадження енергозберігаючих технологій неодноразово обговорювалися та представлені у працях багатьох видатних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема, О. Балацького [3], І. Гречановської [4], К. Гофмана [5], Б. Данилишина [6], Л. Мельника [7], О. М. Олефіренко [8], С. Харічкова [9], Є. Хлобистова [10] та ін.

У цих працях не була об'єктом спеціального вивчення проблема забезпечення енергозбереження у кризовій ситуації, що склалася як у сфері енергоспоживання, так і в економіці України в цілому. Але саме через подолання кризових явищ можливо здійснити перехід до нового етапу розвитку [11]. Подальшого розроблення потребують питання підтримки енергозбереження у складних, швидко мінливих умовах.

Заслугове на особливу увагу проблема розроблення механізму, що дозволить створити систему мотивуючих факторів для всіх учасників процесу енергоспоживання як на державному, так і на регіональному рівні.

Метою дослідження є аналіз діючого механізму державної підтримки енергозбереження та його удосконалення через пошук нових векторів співробітництва влади, бізнесу, постачальників та користувачів житлово-комунальних послуг.

Результати дослідження. Забезпечення впровадження заходів з енергозбереження є одним із основних завдань сучасного розвитку України. Багато уваги цьому питанню приділяється у програмних документах, на яких базується комплексна трансформація соціально-економічних відносин, що відбувається зараз у країні. Серед них: Державна стратегія регіонального розвитку до 2020 року [12], Енергетична стратегія України до 2030 року [1], Стратегія сталого розвитку "Україна-2020" [13] та інші. Розробляється проект Національного плану дій з енергоефективності до 2020 року. Усі зазначені документи пов'язані з проблемою енергозбереження та значна увага в них приділена поліпшенню ситуації у цієї сфері. Для підвищення привабливості впровадження заходів, що передбачені зазначеною нормативною базою, для усіх учасників процесу енергоспоживання необхідно створити такі умови, щоб їм було економічно доцільно використовувати енергію раціонально.

Для досягнення найбільш ефективного розподілу ресурсів їх вартість повинна встановлюватися за ринковими цінами. Досягти цього неможливо, поки комунальні послуги субсидуються з бюджетів. Діюча система надання субсидій не заохочує економічних суб'єктів впроваджувати заходи з енергозбереження. В умовах низьких тарифів та за відсутності систем обліку споживання користувачам вигідно оплачувати надмірне споживання, ніж вживати заходів з енергозбереження.

З метою наближення вартості послуг житлово-комунального господарства ЖКГ до ринкової, зниження навантаження на бюджет і стимулювання користувачів раціонально використовувати енергетичні ресурси, де відбувається поступове збільшення цін і тарифів та відповідно і обсягів комунальних платежів.

За даними Держкомстату [14], у 2014 році за житлово-комунальні послуги та електроенергію сплачено 47 млрд грн. За останній рік заборгованість комунальним підприємствам становила 2,8 млрд грн (збільшення на 23,5%). Рівень оплати житлово-комунальних послуг становив 92,2%, а в 14 регіонах країни перевищив 95%. Держава

надає субсидії найменш забезпеченим верствам, але треба відзначити, що це екстенсивний шлях вирішення проблеми. Так, у 2014 році держава витратила на субсидії 349 млн грн і ще 203,7 млн грн виділила готівкою – на придбання населенням вугілля і балонного газу, нарахування за житлово-комунальні послуги та електроенергію становили 48,5 млрд грн. Зазначені виплати значно збільшують видаткову частину бюджету. Незважаючи на розроблену систему субсидій та компенсацій, навантаження на домогосподарства продовжує збільшуватися, що може спровокувати зростання соціальної напруги у суспільстві.

Подальшому підвищенню тарифів повинна передувати можливість знизити споживання ресурсів, зокрема за рахунок модернізації. Необхідність розроблення заходів для відкриття ринку послуг з керування житловим фондом для приватного бізнесу не викликає сумнівів, але не має поширення.

Основними причинами цього є не відпрацьованість механізму проведення заходів для забезпечення початку роботи приватної компанії з керування житловим фондом, відсутність методик аналізу ефективності названої діяльності, а також небажання влади втрачати можливості безпосереднього впливу у сфері управління комунальним майном.

Потрібна комплексна трансформація, яка дозволить через зменшення енерговитрат знизити величину комунальних виплат для користувачів, одночасно зменшити потребу у дотаціях із боку держави. Реформування повинне відбуватися перш за все через впровадження інновацій та реалізацію програм енергозбереження. За різними оцінками економія енергоресурсів може становити до 9% від рівня споживання 2014 р. до 2020 р. [15] та до 30–35% від рівня 2010 р. до 2030 р. [1].

Для досягнення поставленої мети необхідна не лише технологічна модернізація, а й трансформація системи взаємозв'язків між окремими ланками учасників процесу енергозбереження. Впровадження нових технологій, перерозподіл ризиків та витрат між національним, регіональним рівнями державного управління, фінансовими установами, окремими підприємствами та домогосподарствами за наявності інформаційної підтримки процесу енергозбереження буде сприяти зростанню обсягів та конкурентоспроможності виробленої продукції, покращанню екологічної ситуації у країні, зниженню вартості комунальних послуг для населення. При цьому поліпшується виробнича база економічного розвитку та вдосконалюються засоби впливу держави на суб'єктів господарської діяльності.

Для додаткового стимулювання здійснення інвестицій у заходи з енергозбереження держава повинна створювати умови, що підвищують привабливість вкладень. При цьому важливо підтримувати баланс інтересів формування державного бюджету та економічного розвитку на середньо – та довгострокову перспективу.

Використання традиційних найбільш поширених показників ефективності інвестицій при оцінюванні вкладень в енергозбереження та за умов надання державної підтримки проектам має низку особливостей. Тіло кредиту зменшується на суму компенсації з бюджету, а якщо передбачено пільгові умови кредитування за зниженими відсотками, то вартість капіталу, тобто ціна, яку платить інвестор за його залучення із різних джерел, при цьому зменшується. Тому при розрахунку чистої приведеної вартості проекту ми рекомендуємо дисконтувати некомпенсовані витрати за скоригованою ставкою відсотка. Надходження від реалізації проекту розраховуються за більш високими ринковими ставками. Це дозволить обґрунтувати переваги впровадження заходів з енергозбереження для інвесторів та сприятиме перетоку капіталу у цю сферу.

Недостатніми темпами розвивається процес передачі багатоквартирних житлових будинків в управління товариствам співвласників житла, що викликано відсутнім фінансуванням та підтримкою з боку держави чи міста у проведенні першого капітального ремонту будинків, мешканці яких бажають створити об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ).

Низький рівень науково-методичної та методологічної підтримки процесу реформування житлово-комунального господарства вказує на необхідність модернізації локальних систем утримання та управління житлового господарства.

Вирішення виробничих, організаційно-економічних та фінансових проблем, що виникають у процесі впровадження енергозбереження, полягає у виконанні таких завдань:

- реконструкція житлового фонду відповідно до більш жорстких стандартів енергоефективності;
- удосконалення системи надання допомоги населенню як на виплату комунальних послуг, так і на модернізацію систем опалення та утеплення житлових будинків;
- розроблення системи заходів із поширення інформації серед населення про державну підтримку реалізації заходів з енергозбереження та механізм її отримання;
- для підприємств, що повністю або частково фінансуються за рахунок бюджетних коштів, впровадження заходів з енергозбереження здійснювати в обов'язковому порядку, якщо це економічно обгрунтовано;
- створення ринку послуг з утримання житлового фонду та мережі відповідних підприємств – керуючих компаній, активізації створення ОСББ.

В умовах, коли місцеві та державний бюджети не можуть виділяти достатніх ресурсів на розвиток інженерної інфраструктури території, а діючі тарифи на житлово-комунальні послуги не покривають значної частини витрат на їх виробництво, в галузі неминуче буде існувати кризова ситуація.

Незадовільний стан теплових мереж, зокрема неякісна теплоізоляція призводить до значних втрат тепла та суттєвих економічних збитків [16]. У комунальних підприємств недостатньо коштів для проведення ремонтних робіт, модернізації мереж, запровадження сучасних технологій, для заміни обладнання на більш економічне.

Згідно із Законом України «Про житлово-комунальні послуги» [17] одним із основних принципів, на якому базується державне регулювання цін/тарифів, є відповідність рівня цін/тарифів розміру економічно обгрунтованих витрат на їх виробництво. Підвищення вартості комунальних послуг дозволить підприємствам житлово-комунального господарства акумулювати кошти на заміну обладнання на більш енергоефективне.

Для зниження навантаження нових тарифів на споживачів Кабінетом Міністрів України затверджено низку нормативних документів [18; 19], що повинні допомогти фізичним та юридичним особам стати енергоефективними і платити менше за житлово-комунальні послуги.

Для власників багатопверхових будинків розроблена спеціальна програма кредитування на придбання сучасного обладнання та утеплення будинку. Кабінетом Міністрів України прийнято постанову щодо стимулювання населення до енергозбереження [20]. Передбачено відшкодування частини кредиту, взятого на енергоефективне обладнання («негазові» котли) в розмірі 20% та матеріали в розмірі 30%. Особам, яким призначено субсидію, компенсацію встановлено на рівні 70%.

Фізичним особам з приватними будинками пропонується здешевити послуги

житлово-комунального господарства за допомогою установки негазового котла.

Механізм державної підтримки розроблено і для ОСББ. Здійснюється відшкодування 40% суми кредитів на придбання енергоефективного обладнання та матеріалів. Державна підтримка надається на придбання енергозберігаючих двокамерних склопакетів для вікон, індивідуальних теплових пунктів, засобів обліку тепла і води, модернізацію системи освітлення у місцях загального користування тощо.

На реалізацію механізму для ОСББ та житлово-будівельних кооперативів (ЖБК) у 2015 році планується спрямувати 344 млн грн. Банки, які братимуть участь у програмі, а саме – АТ «Ощадбанк», ПАТ АБ «Укргазбанк» АТ «Укрексімбанк», зможуть залучити додатково 1,23 млрд грн. Загалом на реалізацію цієї програми буде спрямовано 1,5 млрд грн [21].

Головним розпорядником бюджетних коштів є Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, розпорядником бюджетних коштів нижчого рівня та відповідальним виконавцем бюджетної програми – Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження. Відповідальним виконавцем бюджетної програми є Держенергоефективності [18].

Також ці заходи повинні підвищити ефективність використання бюджетних коштів, розподілити ризики та контроль за цільовим використанням коштів між державою та банками – учасниками програми, мінімізувати втручання держави в реалізацію інвестиційних проектів.

Відповідно до даних Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження [21] середня величина кредитів, що були надані на придбання "негазових" котлів, енергоефективного обладнання та матеріалів, по регіонах становила 21,9 млн грн (дані станом на 21.09.2015 р.). Прийняття у Львівській області регіональної програми, що передбачає відшкодування 15% річних за кредитами на заходи з енергозбереження та 20% за кредитами на впровадження альтернативних газу джерел енергії дозволило збільшити названу суму у декілька разів, а саме до 66,4 млн грн. Це свідчить, що значна частка осіб, які можуть претендувати на отримання державної допомоги, не в змозі виплачувати банкам відсотки за кредитами.

Перспективним заходом із підвищення привабливості енергозберігаючих заходів серед потенційних користувачів є регіональні програми. Зараз відбувається поширення позитивного досвіду Львівської області на інші регіони.

На рис. 1 наведено діючу схему отримання державної допомоги на придбання енергоефективного обладнання для населення та зазначені напрямки її удосконалення з метою активізації процесу впровадження заходів з енергозбереження.

Ми пропонуємо доповнити зазначений механізм можливістю для населення отримувати допомогу на здійснення енергозберігаючих заходів у разі використання власних коштів, без залучення кредитів. Зараз з державного бюджету компенсується від 20% до 70% тіла кредиту, отриманого на впровадження заходів з енергозбереження. У багатьох регіонах України розробляються та впроваджуються регіональні програми, що передбачають компенсацію відсотків за кредитами з місцевих бюджетів [21]. Тобто і загальнодержавні, і регіональні програми з підтримки енергозбереження не поширюються на ті групи населення, які з будь-яких причин не бажають отримувати кредит.

У цьому випадку рахунки-фактури та акти виконаних робіт передаватимуться не до уповноважених банків, а вже до відповідного підрозділу Держенергоефективності, як відповідального виконавця державної програми, а безпосередньо до цієї установи.

Зазначене, з одного боку, підвищить попит на допомогу з реалізації заходів з енергозбереження серед тих груп населення, які з будь-яких причин не бажають отримувати кредит, а з іншого – не виникає потреби компенсувати відсотки за кредитами з місцевих бюджетів.

Рис. 1. Схема державної підтримки енергозбереження у населення в Україні [авторська розробка]

Для загального економічно-соціального ефекту необхідно, щоб у ресурсозбереженні враховувалося все населення країни. Лише у цьому випадку держава досягне максимального результату як у програмах енергозбереження, так і в підвищенні енергонезалежності та рівні добробуту країни. За даними Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України [21] темп зростання кількості

виданих кредитів на впровадження заходів з енергозбереження за період із 01.11.14 до 31.08.15 становить 22 502,14%, тобто їх кількість збільшилася у 225 разів, а середній темп зростання суми виданих кредитів становить 22 856,52%, тобто їх сума збільшилася у 228 разів. Найбільше зростання кількості виданих кредитів та їх суми у відсоткових значеннях до попереднього періоду спостерігалось у грудні 2014 року, а в абсолютних значеннях – у серпні 2015 (на 8 646 шт. чи на 139,4 млн грн). До середини вересня приріст кількості кредитів становив 36,34% порівняно з попереднім періодом (59,79%).

Активно розвивається і відносно новий напрямок у будівництві: проведення робіт із термомодернізації та впровадження енергоефективних заходів. Із метою реалізації цих програм Мінрегіоном був спрямований ще один бюджетний запит, що передбачає виділення фінансування розміром близько 500 млн гривень на підтримку альтернативної теплоенергетики.

Мінрегіон реалізує державну політику у будівельній галузі та залучає кошти на реалізацію житлових програм, а також програм з енергоефективності та реконструкції житлово-комунального господарства. Це сприятиме впровадженню масштабної енергомодернізації, що передбачається законопроектом «Про енергетичну ефективність будівель» [22].

Для будівельної галузі цей напрямок є дійсно важливим, оскільки в умовах зменшення попиту на нові об'єкти будівництва, надання послуг з енергетичного аудиту та термомодернізації будівель дозволить зберегти обсяги виробництва [23].

Фінансування проектів з енергозбереження здійснюється з коштів як місцевих бюджетів і Державного бюджету України, так і самих підприємств, що надають житлово-комунальні послуги. Способи залучення приватних інвестицій, кредитних коштів і засобів міжнародної технічної допомоги використовуються досить рідко.

Водночас умови для цієї роботи вже є: влітку 2015 року був прийнятий Закон України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» [24].

Таким чином, реформа енергоефективності створює нові можливості для української економіки та допомагає їй вийти з кризи. Створюються потужності з виробництва сучасних матеріалів, котлів на альтернативному паливі. Це приводить появи нових робочих місць та зростання надходжень податків до бюджетів усіх рівнів.

Висновки і перспективи подальших наукових розробок. Дослідженням визначено, що в сучасних умовах необхідне удосконалення механізму державної підтримки енергозбереження. В основі його реформування повинно знаходитися становлення системи взаємозв'язків між суспільним, комерційним сектором та населенням. Підвищення тарифів повинне супроводжуватися створенням можливостей упровадження заходів з енергозбереження для всіх учасників цього процесу. Діючи систему надання державної допомоги на придбання енергоефективного обладнання та матеріалів шляхом зменшення тіла кредиту необхідно доповнити можливістю отримати компенсацію, якщо фінансування заходів відбувалося за рахунок власних коштів інвестора. Це дозволить поширити впровадження новітніх технологій енергозбереження та знизити потребу в енергетичних ресурсах у країні.

Література

1. *Енергетична стратегія України на період до 2030 р.* Схвалено розпорядженням КМУ від 24.07.2013 № 1071 [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2013. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-13/paran3#n/>.

2. Використання енергозберіжних технологій в країнах ЄС: досвід для України. Аналітична записка [Електронний ресурс] // Сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві. – 2015. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/262/>.
3. Балацкий, О. Ф. Эколого-экономический аспект энергосбережения / О. Ф. Балацкий, А. А. Швиндина // Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. – 2007. – № 1. – С. 5–13.
4. Grechanovskaya, I. G. Economic and ecological factors in of territory investment attractiveness / I. G. Grechanovskaya, K. O. Tulkina // Economy & Business. International Scientific Publications / Advisory Editor Marijan Cingula – Burgas, Bulgaria : Science Invest. – 2007. – Vol. 2. – P. 20–29.
5. Гофман, К. Г. Экономика природопользования (из научного наследия). – М. : Эдиториал УРСС, 1998. – 270 с.
6. Данилишин, Б. М. Екологічна складова політики сталого розвитку : монографія / Б. М. Данилишин. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 256 с.
7. Мельник, Л. Г. Энергоэффективность как фактор повышения экономического уровня предприятия / Л. Г. Мельник, С. В. Шевцов // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 1. – С. 154–159.
8. Олефіренко, О. М. Використання інноваційних енергозберіжних технологій у житлово-комунальному господарстві / О. М. Олефіренко // Механізм регулювання економіки. – 2008. – С. 135–142.
9. Інституціональні засади та інструментарій збалансованого природокористування : монографія / С. К. Харічков, Б. В. Буркинський, Т. П. Галушкіна, Л. М. Грановська, Н. І. Хумарова – Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2010.– 482 с.
10. Хлобистов, С. В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / С. В. Хлобистов ; відп. ред. С. І. Дорогунцов; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. – К. : Чорнобильінтерінформ, 2004. – 334 с.
11. Tiulkina, Kateryna O. State institutional capacities as basis of investment intensification in building industry / Kateryna O. Tiulkina, Kateryna L. Frolina // Economy & Business. International Scientific Publications / Editor in Chief Renata Novakova – Burgas, Bulgaria : Info Invest Ltd. – 2014. – Vol. 8. – P. 955–966.
12. Державна стратегія регіонального розвитку до 2020 року. Схвалено розпорядженням КМУ від 06.08.2014 № 385 [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2014. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>.
13. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» Схвалено Указом Президента України від 12.01.2015 № 15/2015 [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2015. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
14. Доходи та умови життя населення [Електронний ресурс] // Сайт державного комітету статистики. – 2015. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
15. Проект Національного плану дій з енергоефективності до 2020 року [Електронний ресурс] // Сайт Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України. – 2015. – Режим доступу : <http://saee.gov.ua/uk/documents/22>.
16. Програма модернізації систем теплопостачання на 2014–2015 роки. Постанова КМУ від 17.10.2013 року [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2013. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/948-2013-%D0%BF>.
17. Про житлово-комунальні послуги. Закон України від 24.06.2014 року [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2014. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1875-15/page>.
18. Деякі питання використання коштів у сфері енергоефективності та енергозбереження. Постанова КМУ від 17.10.2011 року [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2011. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1056-2011-%D0%BF>.
19. Про затвердження Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010-2015 роки. Постанова КМУ від 01.08.2010 року [Електронний ресурс] // Сайт

- Верховної Ради України. – 2010. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/243-2010-%D0%BF>.
20. *Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо ефективного використання енергетичних ресурсів та енергозбереження*. Постанова КМУ від 12.08.2015 року [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2015. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/614-2015-%D0%BF/paran2#n2>.
21. *Енергоефективність* [Електронний ресурс] // Сайт Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження України. – 2015. – Режим доступу : <http://saee.gov.ua/uk/activity/enerhoefektyvnist>.
22. *Про енергетичну ефективність будівель*. Проект закону [Електронний ресурс] // Сайт КМУ. – 2015. – Режим доступу : http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/uploads/attach-2322-1345474704.pdf.
23. *Петрищенко, Н. А.* Сучасні проблеми будівельного комплексу України [Електронний ресурс] / Н. А. Петрищенко, Н. В. Серьогіна // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – 2014. – № 4. – С. 146–150. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vcndtue_2014_4_23.pdf.
24. *Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації*. Постанова КМУ від 09.04.2015 року [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – 2015. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/327-19>.

Отримано 26.08.2015 р.

**Усовершенствование механизма государственной поддержки
энергосбережения в современных условиях**

ОЛЬГА ЛЕОНИДОВНА КАМБУР*

** кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики предприятия
Одесской государственной академии строительства и архитектуры,
ул. Дидрихсона, 4, г. Одесса, 65010, Украина,
тел.: 00-380-482-298505, e-mail: kambur@mail.ru*

Социально-экономическое развитие Украины зависит от рационального использования имеющихся природных ресурсов, в частности, от состояния энергосбережения. В статье проанализировано современное состояние внедрения энергосберегающих технологий в Украине, исследована действующая система регулирования в этой сфере. Выявлена необходимость разработки механизма сотрудничества между государством, частным бизнесом и населением при реализации программ энергосбережения. Указано на важность учёта региональных особенностей, что позволит использовать ресурсы наиболее рационально. Обосновано, что расчёты экономической эффективности внедрения энергосберегающих технологий должны базироваться на принципах инвестиционного анализа с учётом изменения стоимости денег во времени. Выявлены перспективные направления, предусматривающие как улучшение финансовых показателей, так и создание условий для дальнейшего устойчивого развития при обеспечении совершенствования имеющихся технологий и координации действия участников процесса энергосбережения.

Ключевые слова: государственное регулирование, инвестиции, энергосбережение, эффективность.

**Specifics of The Introduction of a Mechanism of State Support
for Energy Saving in Modern Conditions**

OLGA L. KAMBUR*

* *C.Sc. (Economics), Associate Professor,
Department of Enterprise Economy,
Odessa State Academy of Construction and Architecture,
Didrikhsona St, 4, Odessa, 65010, Ukraine,
phone: 00-380-482-298505, e-mail: kambur@mail.ru*

Manuscript received 26 August 2015.

Socio-economic development of Ukraine depends on the rational use of available natural resources, in particular, on the state of energy efficiency. The article analyses the current state of energy-saving technologies in Ukraine, and explores the current system of regulation in this area. It is revealed the need to develop a mechanism for cooperation between the state, private business, and the public on the terms of coordination of interests of all the parties in the implementation of energy efficiency programs. The importance of taking into account the regional features, that permit the use of resources most efficiently, is shown. It is proved that the calculation of the economic efficiency of energy-saving technologies should be based on the principles of investment analysis, taking into account changes in the value of money in time. The promising areas that provide both the improvement of financial performance and the creation of conditions for further sustainable development are revealed, provided the improvements of used technologies, and the coordination of participants in the energy saving.

Keywords: energy saving, efficiency, investment, state regulation

JEL Codes: O44, P28

Figures: 1; *References:* 24

Language of the article: Ukrainian

References

1. Energy Strategy of Ukraine till 2030 (2013), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-13/paran3#n>. (In Ukrainian)
2. Use of energy efficient technologies in the EU: experience for Ukraine, National Institute for Strategic Studies, <http://www.niss.gov.ua/articles/262/>. (In Ukrainian)
3. Balatsky, O. F. (2007), "Environmental and economic aspects of energy conservation," *Visnyk Sumskoho derzhavnoho universytetu. Seriya Ekonomika*, 1, 5–13. (In Russian)
4. Grechanovskaya, I. G. (2007), "Economic and ecological factors in of territory investment attractiveness," *Economy & Business*, Burgas, Bulgaria: Science Invest, 2, 20–29.
5. Hoffmann, K. G. (1998), *Environmental Economics (from the scientific legacy)*, Moscow, Edytoryal URSS. (In Russian)
6. Danylyshyn, B. M. (2008), *The environmental component of sustainable development*, Donetsk, Yuho-Vostok. (In Ukrainian)
7. Melnyk, L. (2010), "How to increase energy efficiency factor of the economic enterprise level," *Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky*, 1, 154–159. (In Russian)
8. Olefirenko, O. (2008), "Using innovative energy saving technologies in housing," *Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky*, 4, 135–142. (In Ukrainian)
9. Harichkov, S. K. and others (2010), *Institutional framework and instruments balanced nature*, Odesa, IPREED NAN Ukrainy. (In Ukrainian)

10. Khlobystov, E. V. (2004), *Environmental safety transformation economy*, NAN Ukrainy, Rada po vvyvchenniu produkt. syl Ukrayiny, Kyiv, Chornobylinterinform (In Ukrainian)
11. Tiulkina, K. & Frolina, K. (2014). "State institutional capacities as basis of investment intensification in building industry," *Economy & Business. International Scientific Publications* / Editor in Chief Renata Novakova – Burgas, Bulgaria : Info Invest Ltd, 8, 955–966. (In English)
12. National Strategy of Regional Development 2020 (2014), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF>. (In Ukrainian)
13. Strategy for Sustainable Development "Ukraine 2020" (2015), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. (In Ukrainian)
14. Income and living conditions (2015), Site of Statistics Committee of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua/>. (In Ukrainian)
15. National Action Plan for Energy Efficiency 2020 (2015), website of the State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine, <http://sae.gov.ua/uk/documents/22>. (In Ukrainian)
16. The program of modernization of heating systems in 2014-2015 (2015), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/948-2013-%D0%BF>. (In Ukrainian)
17. On housing services (2014), Law of Ukraine, website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1875-15/page>. (In Ukrainian)
18. Some question the use of energy efficiency and energy saving (2011), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1056-2011-%D0%BF>. (In Ukrainian)
19. On approval of the State Target Economic energy efficiency programs and development of energy production from renewable energy sources and alternative fuels for 2010-2015 (2010), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/243-2010-%D0%BF>. (In Ukrainian)
20. On changes to the use of funds provided in the state budget for the implementation of measures for energy efficiency and energy saving (2015), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/614-2015-%D0%BF/paran2#n2>. (In Ukrainian)
21. Energy efficiency (2015), website of the State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine, <http://sae.gov.ua/uk/activity/enerhoefektyvnist>. (In Ukrainian)
22. Energy efficiency of buildings (2014), website of Cabinet of Ministers of Ukraine, http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/uploads/attach-2322-1345474704.pdf. (In Ukrainian)
23. Petrishchenko, N. A. (2014), Modern problems of building complex of Ukraine", *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu*. Seriya: Ekonomichni nauky, 4, 146-150. (In Ukrainian)
24. On the introduction of new investment opportunities to guarantee the rights and legitimate interests of businesses for major modernization (2015), website of Verkhovna Rada of Ukraine, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/327-19>. (In Ukrainian)

До питання координації монетарної та фіскальної політики

Г. В. Салтиковаⁱ, Н. В. Котенкоⁱⁱ

Гостра криза сьогодення актуалізує питання розроблення та впровадження виваженої фінансової політики як дієвого інструменту макроекономічної стабілізації. Спираючись на нормативну концепцію Я. Тінбергена, що виходить з органічної єдності трьох компонентів політики – цільових показників, інструментарію та механізму реалізації, – у статті обґрунтовано необхідність координації основних складових фінансової політики. Проведено огляд предметних складових реалізації фінансової політики з виокремленням основних із них. Досліджено теоретичні засади реалізації монетарної та фіскальної політики. Проведено їх порівняльний аналіз за критеріями характеру дії, механізму впливу на цільові параметри, швидкості реагування на застосування відповідних інструментів. Запропоновано графічну інтерпретацію механізму взаємозв'язку монетарної та фіскальної політики як напрямів реалізації єдиної фінансової політики держави. Доведена необхідність застосування фіскального та монетарного інструментарію у нерозривній єдності з урахуванням опосередкованих проявів та довготермінових наслідків з метою підтримання макроекономічної рівноваги.

Ключові слова: експансія, монетарна політика, рестрикція, фінансова політика, фіскальна політика.

УДК 330.1

JEL коди: E63

Вступ. У сучасних умовах стратегічним завданням держави є подолання наслідків глибокої кризи, спричиненої внутрішніми та зовнішніми дестабілізуючими чинниками, прорахунками в економічній політиці, недостатнім та неефективним регулюванням фінансових відносин, що зумовлює посилення ролі фінансової політики як необхідного та дієвого інструменту державного впливу на соціально-економічні процеси. Ефективність, спрямованість та інтенсивність соціально-економічного розвитку в країні, збалансованість фінансово-економічних, інвестиційних, соціально-демографічних процесів на всіх рівнях національної економіки, їх відповідність загальносвітовим тенденціям безпосередньо визначаються станом і результативністю функціонування фінансової системи і проведенням державою виваженої внутрішньо-скоординованої фінансової політики.

Постановка проблеми. Наукове вивчення проблематики формування та належної організації реалізації фінансової політики держави, обґрунтування заходів щодо її перетворення на ефективний чинник раціонального державного регулювання фінансових взаємовідносин держави, регіонів, суб'єктів господарювання та населення в країні ґрунтуються на принципах і постулатах сучасної теорії фінансів. Результати дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених з питань теорії фінансів та визначення особливостей фінансової політики різних рівнів знайшли відображення у працях Центру наукових досліджень НБУ, працях В. Базилевича, Л. Дробозіної, В. Міщенко,

ⁱ Салтикова Ганна Василівна, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів і кредиту Сумського державного університету;

ⁱⁱ Котенко Наталія Вікторівна, кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів і кредиту Сумського державного університету.

© Г. В. Салтикова, Н. В. Котенко, 2015

В. Опаріна, В. Стельмаха [6] та ін.

Разом із ґрунтовною опрацьованістю ряду питань недостатньо дослідженими залишаються деякі аспекти, пов'язані з виявленням, прогнозуванням взаємного впливу та координацією окремих складових фінансової політики.

Метою дослідження є вивчення теоретичних підходів до координації основних напрямів фінансової політики – монетарної та фіскальної.

Результати дослідження. Центральне місце в наукових дослідженнях сучасних фінансистів посідають ідеї спрямування та використання фінансів для досягнення суспільного блага, що базуються на положеннях теорії суспільного добробуту В. Парето. Відповідно до його тверджень фінансова політика як сукупність змін або дії у сфері фінансів має сенс лише тоді, коли матеріальне становище певних соціальних груп покращується без погіршення його для інших. Фінанси в системі Парето відіграють роль регулятора суспільного добробуту, механізму, за допомогою якого можна створити умови для поліпшення добробуту всіх: якщо існує великий розрив між багатими і бідними, то доцільно фінансовими методами здійснити перерозподіл доходів на користь бідних верств населення.

У своїй нормативній концепції Я. Тінберген [10] зауважує, що в широку сенсі будь-яка складова економічної політики має бути спрямована на досягнення суспільного добробуту, але оскільки така мета є доволі розпливчастою, то, як правило, використовується практика формулювання завдань політики у вигляді цільових показників. Такими найбільш поширеними параметрами є повна (тобто максимальна) зайнятість та нульовий (тобто мінімально допустимий) рівень інфляції.

Отже, домінантою фінансової політики є оптимальна реалізація основної мети функціонування фінансової системи – досягнення найвищого рівня суспільного добробуту шляхом оптимального розподілу ВВП між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями [7]. Деякі економісти виділяють також і інші цілі проведення фінансової політики, такі як зниження темпів інфляції (як чинника, що найбільше загрожує добробуту громадян, суб'єктів господарювання та держави в сучасних умовах), згладжування економічних циклів (при цьому в першу чергу розуміється використання фінансової політики як інструменту для боротьби зі спадами), підвищення реального рівня життя громадян; забезпечення державних програм відповідними фінансовими ресурсами та ін.

Окремі дослідники [8] головні завдання фінансової політики вбачають у забезпеченні безперервного відтворювального процесу (насамперед продуктивних сил) та зростанні суспільного багатства. Проте, на нашу думку, зазначені цілі є за своєю суттю похідними від зазначеної вище головної мети фінансової політики – забезпечити високий добробут усього населення.

У кожний конкретний період часу функціонування фінансової системи спрямоване на вирішення певних завдань, що є актуальними для суспільства у даних умовах, що визначаються характером дії та взаємозв'язком внутрішніх та зовнішніх факторів економічної, фінансової, політичної, техніко-технологічної та іншої природи. Цим завданням підпорядковуються і організація фінансових відносин у суспільстві, і процеси руху та розміщення фінансових ресурсів, і пропорції між їх централізацією та децентралізацією, і порядок формування, розподілу та перерозподілу доходів, і спрямованість витрат окремих суб'єктів підприємницької діяльності, громадян та держави, і структурне співвідношення між окремими сферами і ланками фінансової системи, і характер взаємовідносин між ними, і пропорції між індивідуальним та

суспільним споживанням. При цьому можлива практично безмежна кількість варіантів організації фінансових відносин і фінансової діяльності, з яких необхідно вибрати саме той, що найбільше підходить даній країні у даний час. Вибір цих варіантів і становить основу фінансової політики, яку здійснює держава.

Загалом принциповими базовими положеннями, що уможливають динамічний розвиток фінансової політики в контексті актуальних потреб суспільства, є одночасне узгодження трьох аспектів її реалізації:

- підвищення суспільного добробуту шляхом використання таких принципів розподілу фінансових ресурсів, що сприяють зростанню ефективності виробництва;

- формування інвестиційного впливу на фундаментальні відтворювальні процеси, тобто мобілізація і використання фінансових ресурсів для забезпечення розширеного відтворення, соціально-культурних заходів, оборони, управління та інших потреб суспільства: без розвитку пріоритетних напрямів реалізації інвестиційної діяльності неможливе позитивне вирішення проблем макроекономічної стабілізації;

- удосконалення фінансового механізму, який зумовлює формування оптимального обсягу фінансових ресурсів та їх найраціональнішого розміщення й використання.

Таким чином, на нашу думку, основними завданнями фінансової політики, комплексна реалізація яких дозволяє досягти найвищого рівня суспільного добробуту, є:

- забезпечення умов для мобілізації фінансових ресурсів у мінімально необхідних розмірах;

- оптимальний розподіл фінансових ресурсів між галузями національної економіки, соціальними групами населення та окремими територіями та їх раціональне використання; регулювання і стимулювання фінансовими методами соціально-економічного розвитку суспільства;

- розроблення фінансового механізму відповідно до реалій ринкової економіки; створення ефективної системи управління фінансами.

Визначаючи внутрішню структурно-логічну побудову фінансової політики, ми спираємося на концептуальні уявлення про складові елементи економічної політики в цілому. Багато фахівців визнають за базову теорію економічної політики вищезгадану концепцію Я. Тінбергена, відповідно до якої складниками економічної політики є:

- по-перше, ключові цілі суспільного добробуту (система макроекономічних показників);

- по-друге, інструменти, якими володіє уряд (бюджетно-податкові (фіскальні), грошово-кредитні (монетарні), та зовнішні (маніпуляції з валютним курсом));

- по-третє, модель, що органічно зв'язує цілі та інструментарій, а також дозволяє визначати оптимальний масштаб політичних дій [10].

Крім того, треба зауважити, що цільова складова фінансової політики в частині розподілу цілей та завдань за часовими горизонтами (на оперативні (тактичні), середньо- та довгострокові (стратегічні)) конкретизується у функціональних складових.

Функціональна складова фінансової політики передбачає її диференціацію за предметними напрямками регулювання фінансових відносин. У літературі відсутній однозначний підхід щодо виділення напрямів реалізації фінансової політики (табл. 1).

Як видно з наведених у табл. 1 даних, основними напрямками реалізації фінансової політики з огляду на специфіку інструментарію, що використовуються, є фіскальна (бюджетно-податкова) та грошово-кредитна (монетарна) політики. Такий підхід є досить поширеним у західній практиці. Так, наприклад, Я. Тінберген [10] побудував модель реалізації фінансової політики держави, в якій узгоджуються цільові показники

та інструменти їх досягнення, що передбачає вибір між двома незалежними інструментами, оскільки в кожний конкретний період часу можливо досягнути лише одне з базових завдань фінансової політики. При цьому інструментарій фінансової політики здебільшого пов'язаний із реалізацією завдання «повна зайнятість», а інструментарій монетарної політики – із «нульовою інфляцією».

Таблиця 1

Огляд предметних напрямів реалізації фінансової політики
(розроблено за [3; 4; 7; 8])

Автор, джерело	Склад предметних напрямів реалізації фінансової політики держави
С. Л. Лондар, О. В. Тимошенко	Бюджетна політика Податкова політика Бюджетно-податкова (фіскальна) політика Грошово-кредитна політика Валютна політика Страхова політика Інвестиційна політика Інноваційна політика Амортизаційна політика
С. І. Юрій, В. М. Федосов	Самостійні складові: – бюджетна політика – податкова політика – грошово-кредитна політика – митна політика – боргова політика – інвестиційна політика Додатково – певні напрями державної діяльності у галузі страхування, соціальної сфері, сфері фінансового ринку та ін.
О. П. Близнюк, Л. І. Лачкова, В. І. Оспіщев	Бюджетна політика Податкова політика Бюджетно-податкова (фіскальна) політика Грошово-кредитна політика Інвестиційна політика Валютна політика Страхова політика Амортизаційна політика Митна політика Політика з управління фінансами Фінансовий контроль
В. М. Пушкарьова	Бюджетна політика Податкова політика Кредитна політика Цінова політика Митна політика

Підтвердженням цієї думки є класифікація заходів економічної політики за способом та характером впливу на поведінку економічних суб'єктів, що пропонується в сучасній економічній літературі, яка передбачає їх поділ на три групи:

- 1) заходи бюджетно-податкової (фінансової) політики;
- 2) заходи грошово-кредитної (монетарної) політики;
- 3) заходи прямого впливу [1].

Фінансова політика – це цілеспрямована діяльність держави щодо зміни державних витрат і податкових надходжень з метою збільшення обсягів виробництва та рівня зайнятості.

Розрізняють два типи фінансової політики: стимулювальну (експансійну) та стримувальну (рестрикційну). Стимулювальна політика спрямована на підтримання високих темпів економічного зростання та досягнення високого рівня зайнятості. Для її проведення уряд може використати один із трьох основних варіантів фінансових заходів: збільшити державні витрати; знизити податки; застосувати певну комбінацію першого та другого методів. Це збільшує інвестиції та зменшує безробіття. Проте зрозуміло, що стимулювальна фінансова політика веде до виникнення дефіциту державного бюджету. Її вплив на національну економіку залежить від обраного способу фінансування дефіциту бюджету: за рахунок емісії та через отримання позик (випуск державних цінних паперів). Якщо уряд фінансує дефіцит бюджету через випуск державних цінних паперів, то збільшення попиту на гроші може призвести до підвищення процентних ставок, а останні витісняють, тобто зменшують, інвестиційні витрати ділових підприємств та споживчі витрати. Це знижує стимулювальний потенціал фінансової політики. Фінансування дефіциту за рахунок створення нових грошей дає змогу уникнути витіснення приватних витрат, проте цей спосіб індукує сильніші інфляційні імпульси порівняно з отриманням позик. За стримувальної політики уряд прагне знизити рівень інфляції через підвищення податків, скорочення державних витрат чи поєднуючи обидва ці заходи. Для проведення стримувальної фінансової політики уряд може підвищити податки, наприклад, рівень оподаткування особистих доходів. Оскільки мультиплікатор податків менший за мультиплікатор витрат, уряд мусить збільшити податки на більшу величину порівняно зі зменшенням витрат. Крім того, проводячи стримувальну фінансову політику, уряд може поєднувати зменшення державних витрат із підвищенням податків.

Монетарна політика – це діяльність держави, спрямована на встановлення та підтримання цінової стабільності за допомогою регулювання пропозиції грошей. Монетарна політика також може бути експансійною – спрямованою на подолання рецесії, стимулювання економічного зростання через зниження відсоткових ставок та збільшення пропозиції грошей, та рестрикційною – із протилежними цілями та інструментарієм.

Порівняння особливостей дії специфічних інструментів вищезазначених напрямів реалізації фінансової політики держави подане у таблиці 2.

Ми погоджуємося з думкою, що заходи монетарної та фінансової політики треба розглядати не як альтернативні, а «... в нерозривній єдності і враховувати на практиці не тільки їх прямі регулятивні наслідки, а й результати можливих змін у дії інструментів у паралельній сфері регулювання грошового обороту» [2]. Так, зростання бюджетних витрат за умов стабільності оподаткування викликає зростання попиту на грошовому ринку і підвищення ставки процента, яка є важливим інструментом монетарної політики. І навпаки, зниження облікової ставки у складі монетарної політики

призводить до зростання курсової вартості облігацій державних позик, збільшення попиту на них, що розширює можливості уряду щодо випуску і розміщення нових позик та зростання на цій основі бюджетних витрат.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика фіскального та монетарного напрямів
реалізації фінансової політики держави [авторська розробка]

Напрямок реалізації фінансової політики	Критерій			
	Характер дії	Механізм впливу на цільові параметри економіки	Швидкість реагування на зміни середовища	Період реагування економіки на вжиття заходів впливу
Фіскальний	Адміністративний	Простий	Повільна	Незначний
Монетарний	Ринковий із частковим застосуванням адміністративних важелів впливу	Складний, багатоетапний	Оперативна	Тривалий

Аналізуючи комбінування цих двох видів політики, необхідно зазначити на те, що вплив фіскальної політики на стан грошово-кредитного середовища полягає у відповідних діях щодо попиту та пропозиції грошей. У загальному випадку чинник податків призводить до зниження рівноважного обсягу сукупної пропозиції. Внаслідок цього економіка, в якій існує досить високий рівень оподаткування, має тенденцію до виникнення зайвих грошей та зростання інфляції.

Тому дотримання умов макроекономічної рівноваги потребує, щоб зворотним аспектом фіскальної експансії держави була політика керованого обмеження грошової маси. Однак на практиці дотримання цих умов є досить складним і потребує жорстко визначених та узгоджених дій фіскального та монетарного характеру. Якщо такої узгодженості досягти не вдається, це призводить або до значного скорочення платоспроможного попиту і падіння ВВП, або до зростання цін. Значне скорочення грошової маси може зумовити втрату частини доходів державного бюджету, а чинник «зайвих грошей» – надмірне зростання державних витрат. При цьому треба враховувати відносно низьку еластичність витрат держави та досить значну еластичність її доходів щодо фізичного обсягу ВВП і рівня цін [5].

Механізм взаємозв'язку монетарної та фіскальної політики як напрямів реалізації єдиної фінансової політики держави можна простежити на рис. 1.

Як уже зазначалося, функціональні складові фінансової політики визначають її цільову спрямованість у короткостроковій та довгостроковій перспективі. З урахуванням цього, як правило, дослідниками виділяються три групи цілей: тактичні (оперативні), проміжні та стратегічні (кінцеві) [6]. При цьому необхідність виділення проміжних цілей пояснюється тим, що інструментарій фінансової політики в основному не має прямого, безпосереднього впливу на кінцеві параметри розвитку економічної системи: його використання передбачає складний передавальний механізм регулювальних імпульсів.

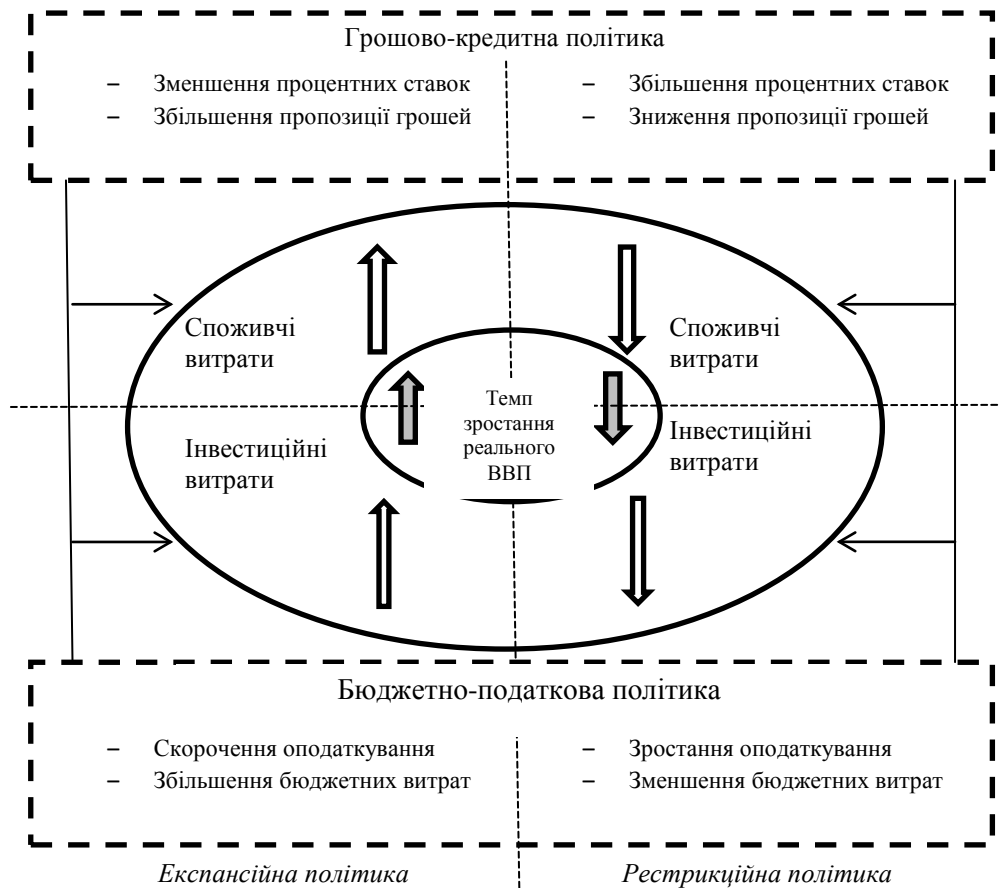

Рис. 1. Схема взаємодії заходів грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики в системі реалізації фінансової політики держави [авторська розробка]

Як правило, тактичні цілі реалізації фінансової політики за певним напрямом визначаються у формі досягнення або збереження певного рівня дії конкретного інструменту, що перебуває у сфері безпосереднього контролю державних фінансових регуляторів. У свою чергу, орієнтири, що визначаються як проміжні цілі, формуються під дією тактичних з урахуванням реакції на них загальноекономічної кон'юнктури, очікувань та поведінки суб'єктів економіки. Більшість авторів відносять до їх складу процентні ставки за банківськими кредитами, співвідношення між коротко- і довгостроковими процентними ставками, динаміку пропозиції грошей, зміни обмінного курсу та ін.

Також варто відмітити, що при виборі тактичних цілей необхідно враховувати негативні наслідки їх застосування, які визначаються обраним характером спрямованості фінансової політики (на стимулювання або стримування економічного розвитку залежно від поточної фази економічного циклу), оскільки експансійна політика вимагає застосування додаткових обмежувальних заходів щодо зростання

інфляції, а рестрикційна – щодо зростання безробіття та погіршення фінансового стану суб'єктів господарювання у зв'язку із скороченням виробництва [9].

Організаційний бік фінансової політики знаходить вираження в особливостях організації фінансового механізму, який розуміється як сукупність методичних, організаційних, нормативних та правових форм забезпечення, фінансових методів, інструментів, важелів та положень, на основі яких розробляють заходи, що за умови відповідного нормативно-правового закріплення та інформаційного супроводу визначають можливість реалізації фінансової політики держави, спрямованої на ефективне функціонування фінансово-економічних відносин у частині досягнення визначених цілей та завдань соціально-економічного розвитку за рахунок раціонального формування, розподілу й використання цільових централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів.

Висновки. У контексті дотримання умов макроекономічної рівноваги монетарні та фіскальні інструменти реалізації фінансової політики держави необхідно розглядати не як альтернативні, а в нерозривній єдності, причому з урахуванням опосередкованих проявів та довготермінових наслідків.

Успішна модель сталого економічного зростання не може бути досягнута ні винятково методами монетарного, ні винятково методами бюджетного регулювання; вимагається поєднання механізмів та інструментів, властивих обом напрямкам реалізації фінансової політики. Разом із тим необхідно зауважити, що грошово-кредитна політика порівняно з фіскальною є більш гнучкою, адекватною перебігу ринкових процесів у системі стабілізаційного регулювання, що обумовлює можливість активного застосування монетарних заходів у сучасних умовах економічного розвитку.

Оскільки податково-бюджетна та грошово-кредитна сфери тісно взаємозв'язані, держава повинна узгоджувати монетарні та фіскальні рішення на всіх рівнях управління. Ігнорування цього взаємозв'язку може призвести до розбалансування всієї економічної системи за рахунок їх неспроможності забезпечувати згладжування коливань ринкових процесів для підтримання загального стану ринкової кон'юнктури на рівні, що відповідає визначеним цілям фінансової політики.

Література

1. *Гриньова, В. М.* Державне регулювання економіки: підручник / В. М. Гриньова, М. М. Новікова. – К. : Знання, 2008. – 398 с. – (Вища освіта ХХІ століття). – ISBN 978-966-346-485-5.
2. *Єщенко, П. С.* Сучасна економіка : навч. посібник / П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища школа, 2005. – 327 с.
3. *Лондар, С. Л.* Фінанси : навч. посіб. / С. Л. Лондар, О. В. Тимошенко. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 384 с. – ISBN 5-7763-1304-X.
4. *Пушкарєва, В. М.* История финансовой мысли и налогов / В. М. Пушкарєва. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 192 с.
5. *Салтикова, Г. В.* Процентні важелі реалізації фінансової політики держави: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук : 08.00.08 / Салтикова Ганна Василівна. – Суми, 2011. – 258 с.
6. *Стельмах, В. С.* Монетарна політика Національного банку України: сучасний стан та перспективи змін / В. С. Стельмах. – К. : Центр наукових досліджень Національного банку України, Університет банківської справи НБУ, 2009. – 404 с.
7. *Фінанси* : підручник ; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К. : Знання, 2008. – 611 с.
8. *Фінанси*: курс для фінансистів : навч. посібник / О. П. Близнюк [та ін.] ; за ред. В. І. Оспіщева. – К. : Знання, 2006. – 416 с. – ISBN 966-346-095-4.

9. Шитко, О. П. Нові інструменти фінансової політики: досвід країн з розвинутою ринковою економікою / О. П. Шитко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Т. 10. – С. 16–22.
10. Tinbergen, J. Economic Policy: Principles and Design / J. Tinbergen // Erasmus Universiteit of Rotterdam. – Date of access : <http://repub.eur.nl/res/pub/16740>.

Отримано 13.08.2015 р.

К вопросу координации монетарной и фискальной политики

**АННА ВАСИЛЬЕВНА САЛТЫКОВА^{*},
НАТАЛЬЯ ВИКТОРОВНА КОТЕНКО^{**}**

** кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов и кредита,
Сумский государственный университет,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-542-335383, e-mail: a.saltykova@finance.sumdu.edu.ua*

*** кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры финансов и кредита,
Сумский государственный университет,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-542-335383, e-mail: n.kotenko@finance.sumdu.edu.ua*

Современный острый кризис актуализирует вопрос разработки и реализации взвешенной финансовой политики как действенного инструмента макроэкономической стабилизации. Опираясь на нормативную концепцию Я. Тинбергена, исходящую из органичного единства трёх компонентов политики – целевых показателей, инструментария и механизма реализации, – в статье обоснована необходимость координации основных составляющих финансовой политики. Проведен обзор предметных составляющих реализации финансовой политики с выделением основных из них. Исследованы теоретические основы реализации монетарной и фискальной политики. Проведен их сравнительный анализ по критериям характера действия, механизма влияния на целевые параметры, скорости реагирования на применение соответствующих инструментов. Предложена графическая интерпретация механизма взаимосвязи монетарной и фискальной политики как направлений реализации единой финансовой политики государства. Доказана необходимость применения фискального и монетарного инструментария в неразрывном единстве с учетом опосредованных проявлений и долгосрочных последствий с целью поддержания макроэкономического равновесия.

Ключевые слова: монетарная политика, рестрикция, финансовая политика, фискальная политика, экспансия.

*Mechanism of Economic Regulation, 2013, No 3, 58–67
ISSN 1726-8699 (print)*

On the Issue of Coordination of Monetary and Fiscal Policy

**HANNA V. SALTUKOVA^{*},
NATALIA V. KOTENKO^{**}**

* *C.Sc. (Economics), Senior Tutor of Department of Finance and Credit, Sumy State University,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-335383, e-mail: a.saltykova@finance.sumdu.edu.ua*

** *C.Sc. (Economics), Senior Tutor of Department of Finance and Credit, Sumy State University,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-335383, e-mail: n.kotenko@finance.sumdu.edu.ua*

Manuscript received 13 August 2015.

The current acute crisis actualizes the question of development and implementation of a balanced financial policy as an effective instrument of macroeconomic stabilization. The article is based on the J. Tinbergen's normative concept that comes from organic unity of the three components of policy - targets, instruments and implementation mechanism. This allowed the authors to substantiate the need to coordinate the main components of financial policy. The subject components of the financial policy implementation are reviewed and the main ones are defined. The theoretical principles of monetary and fiscal policy implementation are researched. A comparative analysis based on such criteria as the type of activity, mechanism of influence on the target parameters, reaction speed of appropriate tools usage is done. A graphical interpretation of the mechanism of the relationship of monetary and fiscal policy as the direction of a unified government financial policy is proposed. Considering indirect signs and long-term consequences to maintain macroeconomic equilibrium the necessity of the application of the fiscal and monetary instruments in an indissoluble unity is proven.

Keywords: expansion, financial policy, fiscal policy, monetary policy, restriction.

JEL Codes: E63

Tables: 2; Figures: 1; References: 10

Language of the article: Ukrainian

References

1. Hrynova, V. M. & Novikova, M. M. (2008), *Governmental regulation of economy*, Kyiv, Znannia. (in Ukrainian)
2. Yeshchenko, P. S. & Palkin, Iu. I. (2005). *Modern economy*, Kyiv, Vyscha shkola. (in Ukrainian)
3. Londar, S. L. & Tymoshenko, O. V. (2009), *Finance*, Vinnytsia, Nova Knyha. (in Ukrainian)
4. Pushkaryova, V. M. (2003), *The history of financial thought and taxes*, Moscow, Finansy i statistika. (in Ukrainian)
5. Saltykova, H. V. (2011), *Interest-bearing leverages of financial policy's implementation*, Sumy, UABS. (in Ukrainian)
6. Stelmakh, V. S. (2009), *The monetary policy of National Bank of Ukraine: current state and prospects of changes*, Kyiv, Tsentr naukovykh doslidzhen Natsionalnoho banku Ukrainy, Universytet bankivskoi spravy NBU. (in Ukrainian)
7. Yuriy, S. I. (eds.) (2008), *Finance*, Kyiv, Znannia. (in Ukrainian)
8. Ospishchev, V. I. (eds.) (2006), *Finance: course for financiers*, Kyiv, Znannia. (in Ukrainian)
9. Shytko, O. P. (2004), "New instruments of financial policy: experience of countries with developed market economy," *Problemy i perspektyvy rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy*, 10, 16–22. (in Ukrainian)
10. Tinbergen, J. (1957), *Economic Policy: Principles and Design*, N.H. Retrieved from <http://repub.eur.nl/res/pub/16740>. (in English)

РОЗДІЛ 3

Наукові повідомлення

Профессионально-квалификационные индикаторы среднего класса в Украине

Ю. Б. РОСЕЦКАЯ¹

Становление среднего класса в стране – залог и стержень её экономического развития, поэтому возникает необходимость изучения предпосылок и проблем формирования среднего класса в Украине. Именно уровень образования и квалификация работника являются фундаментом стратификационных моделей развитых стран, поэтому целью нашей статьи является анализ особенностей профессионально-квалификационной структуры населения Украины и её корреляции с уровнем материального благосостояния. Для достижения поставленной цели рассмотрены профессионально-квалификационная структура населения, динамика распределения занятого населения и динамика доходов по профессиональным группам. Проведённое исследование показало, что в Украине отсутствует корреляция между уровнем профессиональной квалификации и получаемым доходом, что привело к обесцениванию высшего образования. Также отсутствует положительная корреляция между образованием, квалификацией, доходом и социальным положением. Данные тенденции ослабляют предпосылки формирования среднего класса. Для развития и укрепления среднего класса в Украине необходима слаженная экономическая политика государства на всех уровнях, в частности: урегулирование и определённость прав собственности, образовательная программа, трансформация системы заработной платы в бюджетной сфере, преодоление олигархической системы власти.

Ключевые слова: средний класс, профессионально-квалификационная структура, образование, доход, стиль жизни.

УДК 330.16; 316.344.2

JEL коды: A13, J31

Введение. В последнее время среди учёных проводятся широкие дискуссии по поводу необходимости развития среднего класса в Украине. Бесспорен тот факт, что становление среднего класса в любой стране – залог и стержень её экономического развития. Поэтому возникает необходимость изучения предпосылок и проблем формирования среднего класса в Украине как основной социально-экономической единицы общества.

Постановка проблемы. В странах с развитой рыночной экономикой и демократическим политическим строем под средним классом обычно понимают ту часть общества, которая занимает «средние позиции» между «верхами» и «низами».

¹ *Росецкая Юлия Болеславовна*, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры общей экономической теории Одесского национального экономического университета.

© Ю. Б. Росецкая, 2015

Вопросам развития среднего класса в Украине посвящено множество теоретических и прикладных исследований. Однако различные исследования выделяют различные критерии и показатели среднего класса. Приведём результаты наиболее авторитетных из них.

Как правило, в качестве основного критерия при определении среднего класса принимают уровень материального положения и имущественное положение индивидов. Так, Госкомстат Украины называет средний класс среднедоходной группой и отталкивается лишь от уровня заработка конкретного жителя [1]. Институт демографии и социальных исследований НАН Украины отрицает данный подход. Так, по мнению Л. Черенко, «среднедоходное население не отвечает ключевым критериям среднего класса в его западном понимании». По её словам, средний класс – это люди с высоким уровнем достатка, независимые экономически, осознающие своё положение в обществе. Структура их потребительской корзины предполагает большое потребление услуг, наличие финансовых активов и покупку недвижимости [1].

Согласно методологии, разработанной компанией GFK о принадлежности к среднему классу, свидетельствует не только уровень дохода человека, но и такие нематериальные факторы, как способ мышления, поведения на рынках (в том числе на рынке труда), большая степень требовательности и рациональности, образование, а также чувство причастности к среднему классу [1].

В развитых странах с устоявшейся социальной структурой все многообразие критериев стратификации укладывается в предложенную нами модель «образование – профессия – доход – стиль жизни» [2], в которой существует прямая корреляция между всеми переменными, рис. 1.

Рис. 1. Модель «образование – профессия – доход – стиль жизни»

Здесь доход является не фактором отнесения к социальному классу, а фактором, вытекающим из него. Ведь именно полученное образование даёт возможность занять соответствующую должность и получать соответствующий доход, предопределяющий стиль жизни и субкультуру.

Цель. Поскольку уровень образования и квалификация работника являются фундаментом стратификационных моделей развитых стран, целью нашей статьи будет анализ особенностей профессионально-квалификационной структуры населения в Украине и её корреляции с уровнем материального благосостояния.

Для достижения поставленной цели рассмотрим профессионально-квалификационную структуру населения Украины; изучим динамику распределения занятого населения по профессиональным группам, а также проанализируем дифференциацию доходов по профессиональным группам.

Результаты исследования. Одним из оснований для группировки профессий является их деление на физический и нефизический труд. Различие между занятыми физическим и умственным трудом в западной науке традиционно отражается в терминах «рабочий класс» и «средний класс», или «синеворотничковые» и «беловоротничковые» работники. Термин «синеворотничковый работник» относится к тем, кто занят физическим трудом и имеет сдельную или почасовую оплату. Термин «беловоротничковый работник» применяется к занятым профессиональным, офисным или административным трудом в сфере нефизического труда и получающим фиксированную зарплату [3–5].

Общепринятым инструментом при изучении профессиональной структуры является Международная стандартная классификация профессий ISCO-88 и её национальные версии. В Украине на основе ISCO-88 разработан и применяется «Классификатор профессий Украины».

Проанализируем профессиональную структуру занятого населения Украины на основе данных, представленных разными социологическими проектами: Европейского социального исследования ESS, Мониторинга, проводимого Институтом социологии НАН Украины [6] и Государственным комитетом статистики Украины [7] (табл. 1).

Таблица 1

Сравнение распределения населения Украины по профессиональным группам, % [6; 7]

Профессиональные группы	Госкомстат 2007 (среди занятых)	Госкомстат 2013 (среди занятых)	ESS-2006\7 (среди занятых)	Мониторинг-2008 (среди занятых)
Законодатели, высшие госслужащие и руководители	7,6	7,6	14,2	8,9
Профессионалы	12,6	14,9	13,6	14,7
Специалисты	11,4	11,3	15,4	20,8
Технические служащие	3,6	3,2	6,0	2,9
Работники сферы торговли и услуг	13,6	15,3	12,5	12,0
Квалифицированные рабочие сельского и рыбного хозяйств	1,3	0,9	1,0	1,3
Квалифицированные рабочие с инструментом	12,6	12,0	12,9	18,6
Операторы и сборщики оборудования и машин	12,6	11,2	12,9	12,7
Простейшие профессии	24,7	23,7	11,5	8,0
Количество респондентов, тыс. чел.	20904,7	20404,1	784,0	1033,0

Согласно табл. 1, профессиональный состав украинского общества в общем виде можно представить таким образом.

1. Десятая часть занятого населения осуществляет руководящие и административные функции – законодатели, высшие госслужащие и менеджеры.
2. От 1/4 до 1/3 занятых являются работниками квалифицированного нефизического труда, среди них: профессионалы – научные сотрудники, инженеры, врачи, юристы, экономисты, преподаватели вузов, учителя; и специалисты – техники, медсестры, инспекторы таможенной, налоговой, финансовой служб, торговые представители, социальные работники.
3. От 3% до 6% занятых составляют технические служащие/клерки – профессиональная группа, осуществляющая вспомогательные функции в работе профессионалов, – секретари, деловоды, библиотекари, страховые агенты, сборщики налогов.
4. Около 15% населения – это работники сферы торговли и услуг: продавцы, парикмахеры, охранники, повара, официанты, стюардессы.
5. Более четверти респондентов заняты квалифицированным физическим трудом, среди них 1–2% – сельскохозяйственные рабочие: животноводы, доярки, пчеловоды, садоводы; 13% – рабочие с инструментом: маляры, столяры, слесари, монтажники, швеи; 13% – операторы и сборщики оборудования и машин: водители грузового и легкового транспорта, машинисты, сборщики мебели, рабочие автоматических сборных линий.
6. По разным данным от 10% до 25% занятого населения имеют простейшие занятия (ворники, уборщики, сторожа, грузчики, мойщики окон, консьержи, прачки) [6].

Важным моментом в изучении профессионально-квалификационной структуры населения является изучение её динамики. Для анализа динамики профессионального состава занятого населения Украины на основе данных Госкомстата Украины было рассчитано процентное изменение численности занятого населения в разных профессиональных группах в 1998–2013 гг. по отношению к 1996 году. Результаты приведены в табл. 2.

Из табл. 2 видно, что в 1998–2013 гг. на фоне снижения объёма занятых (на 15,4%) происходили разнонаправленные процессы профессиональной мобильности. В четырёх профессиональных группах из девяти снизился объём занятости (среди наиболее «проигравших» – квалифицированные рабочие аграрного сектора (–82,6%), рабочие с инструментом (–29,5%), технические служащие (–50,9%), а также, хотя и в меньшей степени, специалисты (–16,5%).

В то же время в четырёх группах численность работников возросла (среди «выигравших» – работники сферы торговли и услуг (+168,6%), операторы и сборщики оборудования (+36%), законодатели и руководители (+8,4%), а также профессионалы (+11,0%). Объяснение потокам восходящей и нисходящей мобильности в профессиональной сфере находим прежде всего в структурных сдвигах в экономической сфере и в изменении отношений собственности, хотя не стоит забывать и о влиянии технико-технологических изменений (например, появлении новых профессий и расширении занятости в IT-сфере, в Интернет-сервисе, компьютерных технологиях).

Сравнение профессионального профиля занятых будет более наглядным, если девять названных профессиональных категорий условно сгруппировать в группы «беловоротничковых» (первые четыре категории) и группу «синеворотничковых» (следующие пять категорий) видов деятельности. В такой группировке существует

проблема с отнесением 5-ой профессиональной группы (работников сферы торговли и услуг) к «синим» или «белым» воротничкам. Среди исследователей есть сторонники её отнесения и к одной, и к другой группировке. В нашем исследовании согласно академическим моделям классов в США эта категория отнесена к «синим» воротничкам [2]. Доля «белых» и «синих» воротничков среди занятого населения Украины с 1996 по 2013 год представлена в табл. 3.

Таблица 2

Изменение численности занятого населения в разных профессиональных группах с 1998 по 2013 год, в %ⁱⁱ

Профессиональные группы	1998	2000	2002	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Законодатели, высшие госслужащие и руководители	100,0	102,9	104,3	104,3	108,6	107,1	112,9	114,3	112,9	112,9	108,4
Профессионалы	99,3	96,3	94,8	91,0	94,0	97,0	101,5	103,7	108,2	110,4	111,0
Специалисты	105,2	111,1	100,7	88,9	84,4	85,2	88,1	85,9	83,0	83,0	83,5
Технические служащие	78,8	63,6	66,7	56,1	54,5	53,0	53,0	51,5	47,0	48,5	49,1
Работники сферы торговли и услуг	184,2	198,2	221,1	231,6	238,6	247,4	254,4	256,1	263,2	264,9	268,6
Квалифицированные рабочие сельского и рыбного хозяйств	160,0	60,0	46,0	30,0	26,0	22,0	20,0	22,0	20,0	18,0	17,4
Квалифицированные рабочие с инструментом	48,2	78,2	79,4	70,6	74,1	79,4	71,2	68,8	69,4	70,6	70,5
Операторы и сборщики оборудования и машин	114,6	187,8	179,3	156,1	153,7	153,7	145,1	142,7	141,5	140,2	136,0
Простейшие профессии	102,5	74,7	78,9	106,8	104,2	97,9	99,6	101,3	100,8	98,7	100,0
Количество занятых, тыс. чел.	95,4	84,7	84,6	86,0	86,7	87,0	83,7	84,3	84,3	84,4	84,6

Таблица 3

Доля «белых» и «синих» воротничков среди занятого населения Украины, %ⁱⁱⁱ

Профессиональные группы	1996	1998	2000	2002	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Белые воротнички	40,5	39,7	39,3	38,2	35,2	35,2	35,5	36,9	36,9	36,7	37,1	37,0
Синие воротнички	59,5	60,3	60,7	61,8	64,8	64,8	64,5	63,1	63,1	63,3	62,9	63,0

Если сравнить динамику пропорций бело- и синеворотничковой занятости, то это соотношение в 1996 году составляло 40,5% к 59,5%, а в 2013 году – 37,0% и 63,0% соответственно. Таким образом, в исследуемый период в Украине происходило движение из категорий беловоротничковой занятости в направлении синеворотничковой – главным образом в сторону сферы торговли и услуг.

Данная тенденция свидетельствует о том, что сама структура украинской экономики не создаёт предпосылок для формирования среднего класса. Этот факт подтверждается

ⁱⁱ Рассчитано по данным статистических сборников: *Економічна активність населення України за 2008–2013 рр.: стат. збірник / Державний комітет статистики України.* – К.

ⁱⁱⁱ Рассчитано на основе таблицы 2.

и отсутствием существенной дифференциации в оплате труда представителей разных профессиональных групп (табл. 4).

Таблица 4

Сравнение размера средней зарплаты (стипендии, пенсии)
по профессиональным группам и полу в 2008 г. [6]

Профессиональные группы	Среди занятых, долл. США		Среди всех респондентов, долл. США	
	женщины	мужчины	женщины	мужчины
Законодатели, высшие госслужащие и руководители	254	444	203	372
Профессионалы	276	387	241	371
Специалисты	209	323	175	280
Технические служащие	196	257	143	229
Работники сферы торговли и услуг	253	304	193	281
Квалифицированные рабочие сельского и рыбного хозяйств	131	258	115	239
Квалифицированные рабочие с инструментом	194	305	150	272
Операторы и сборщики оборудования и машин	241	275	177	224
Простейшие профессии	152	230	122	201
Количество респондентов	446	516	835	712

Из таблицы 4 видно, что не существует принципиальной разницы в оплате труда работников сельского хозяйства и технических служащих, квалифицированных рабочих и специалистов. Сегодня представители простейших профессий зарабатывают наравне с техническими служащими, а работники торговли и сферы услуг – со специалистами.

Выводы и перспективы дальнейших научных разработок. Проведённое исследование показывает, что в Украине отсутствует корреляция между уровнем профессиональной квалификации и получаемым доходом, что явилось следствием государственной политики поддержки бедных и малообеспеченных слоёв населения. Поддерживая бедных – забыли про средних. Отсутствие надлежащей оплаты труда и уравниловка в зарплате привели к перемещению населения из высших профессиональных групп в низшие и соответственно к потере социального статуса [2].

Отсутствие положительной корреляции между профессиональным уровнем и доходом привело также к обесцениванию высшего образования, которое является залогом успеха на Западе. Несмотря на то, что рейтинговые оценки конкурентоспособности Украины, представленные Всемирным экономическим форумом, выявили наибольшее количество конкурентных преимуществ страны именно по показателям трудового потенциала: качество математического и научного образования – 34-я позиция, качество начального образования – 44-е место, уровень охвата средним образованием – 49-я позиция, уровень охвата высшим образованием – 10-е место, – они не являются обоснованными.

Так, несмотря на высокий уровень охвата средним и высшим образованием, а также

на положительную динамику их роста, на сегодня лишь немногие украинские вузы входят в первые 500 лучших университетов мира в соответствии с ведущими международными рейтинговыми оценками – Academic Ranking of World Universities, QS World University Ranking, The World University rankings и другими [8].

Фактически в Украине увеличение количества лиц, которые имеют высшее образование, произошло за счёт стремительных темпов роста количества институтов и университетов (в 2,2 раза), что не соответствовало темпам роста численности высококвалифицированных преподавателей и выпускников школ (в 1991 году было выпущено 7,1 млн лиц, а в 2012 году – 4,2 млн лиц). Из этого следует, что наряду с тем, что некоторые вузы страны предоставляют фундаментальные знания, которые ценятся за рубежом, общая оценка образовательных услуг в Украине является достаточно посредственной при международном сравнении [8].

Более того, в Украине отсутствует положительная корреляция между образованием, квалификацией, доходом и социальным положением. Лица, наделённые высоким социальным статусом и квалификацией, часто зарабатывают меньше, чем простые продавцы и парикмахеры. Данная тенденция приводит не только к обесцениванию высшего образования как необходимой предпосылки формирования человеческого потенциала, среднего и высшего класса, но и к деформации системы ценностных ориентиров украинцев [2].

Сложившаяся ситуация является крайне неблагоприятной перспективой для Украины не только с точки зрения формирования среднего класса, но и конкурентоспособности на мировой арене.

Для создания предпосылок формирования среднего класса необходима слаженная экономическая политика государства на всех уровнях. К сожалению, до последнего времени государство не только не способствовало, но и препятствовало становлению среднего класса. Самый яркий пример – неурегулированность, размытость и неопределённость прав собственности, что приводит к конфликтам и не способствует развитию бизнеса и среднего класса в целом.

Перспективы развития среднего класса сегодня связаны с двумя компонентами: с одной стороны, целенаправленная грамотная политика государства по отношению к бедным слоям населения, с другой – стимулирование развития тех групп населения, которые самостоятельно готовы вкладывать ресурсы в экономическое развитие страны. Эти два подхода взаимосвязаны и составляют единую политику. По мере старения населения тяжесть на госбюджет за счёт бюджетных работников будет огромной и решить эту проблему можно только путём предоставления реальных, гарантированных свобод [9].

Одним из главных элементов для развития среднего класса должна быть образовательная программа. Как свидетельствуют исследования, средний класс в большей мере, нежели другие слои населения, беспокоится об образовании своих детей. Важными факторами должны стать доступные кредиты на обучение и система грантов. Поскольку сегодня никто не заинтересован осуществлять благотворительные взносы в пользу учебных заведений, государство должно стимулировать практику меценатства путём уменьшения налогового гнёта.

Более того, правительству необходимо разрабатывать долгосрочный прогноз потребностей рынка труда и на его основе формировать государственный заказ на образование, размещать его на тендерных основах в учебных заведениях и финансировать из бюджета. Это должно касаться не только высшего образования, но и

профессионального образования, которое необходимо поднять до достойного уровня.

Для укрепления среднего класса в Украине необходимо также трансформировать систему заработной платы в бюджетной сфере таким образом, чтобы наёмные работники с высоким профессионально-образовательным уровнем относились к среднему классу. Частные предприятия неминуемо будут вынуждены учитывать уровни оплаты труда в бюджетных структурах, и соответственно будет расти заработная плата в этом секторе [10].

Серьёзным препятствием для развития среднего класса является укрепившаяся в украинском обществе олигархическая система, когда политическая власть контролируется крупными собственниками, использующими свою близость к власти ради сохранения своего монопольного положения. Олигархическая система неэффективно использует имеющиеся ресурсы, подавляет здоровую инициативу, в частности, реальных и потенциальных предпринимателей, искажает трудовую мотивацию, приводит к отчуждению граждан от политики.

Механизм социального отбора основывается не на таланте и уровне квалификации, а на принадлежности к тому или иному олигархическому клану. При сохранении такого положения говорить о развитии средних классов невозможно. Таким образом, развитие среднего класса напрямую зависит от преодоления олигархической системы власти.

Проведение данных мер государственной политики будет способствовать формированию и укреплению среднего класса, демократических ценностей и повышению конкурентоспособности страны на мировой арене.

Литература

1. *Сколько зарабатывают представители среднего класса в Украине* // Сайт Украинского банковского портала [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://banker.ua/bank_news/govregulations/2013/07/19/1180461882/.
2. *Росецкая, Ю.* Проблемы формирования и развития среднего класса в Республике Украина / Ю. Росецкая // Стратификация и средний класс в Восточно-Европейском Пограничье : монография / [Сорочан О., Кошелева Н., Росецкая Ю., Филип Н., Ливицки О.] ; под ред. О. Сорочан. – Вильнюс : ЕГУ, 2015. – 200 с.
3. *Большой толковый социологический словарь: русско-английский, англо-русский* / авт.-сост. Д. Джери, Дж. Джери. – М. : Вече, АСТ. – Т. 2: П-Я. – 1999. – 525 с.
4. *Dictionary of Sociology* / Ed. by J. Scott, G. Marshall. – Oxford, 2005. – 720 p.
5. *Mills, W.* White collar: The American Middle Classes. – New York, Oxford University Press, 1951 – 378 p.
6. *Симончук, Е.* Профессиональная структура современной Украины / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг, 2009. – № 3. – С. 62–99.
7. *Економічна активність населення України 2013* / Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 197 с.
8. *Король, І. В.* Конкурентоспроможність національної економіки в процесі реалізації стратегічних цілей її розвитку : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / І. В. Король ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К., 2013. – 21 с.
9. *Подгорная, В.* Куда «подвинуть» средний класс? // Сайт портала «Диалог.ua» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page3-85.html>.
10. *Лібанова, Е.* Реальність і уявне в житті середнього класу / Е. Лібанова // Сайт портала «Диалог.ua» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page3-87.html>.

Получено 27.07.2015 г.

Професійно-кваліфікаційні індикатори середнього класу в Україні

ЮЛІЯ БОЛЕСЛАВІВНА РОСЕЦЬКА*

** кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної економічної теорії
Одеського національного економічного університету,
вул. Преображенська, 8, м. Одеса, 65026, Україна,
тел.: 00-380-48-7238279, e-mail: lyulyock@gmail.com*

Становлення середнього класу в країні – запорука і стрижень її економічного розвитку, тому виникає необхідність вивчення передумов і проблем формування середнього класу в Україні. Саме рівень освіти та кваліфікація працівника є фундаментом стратифікаційних моделей розвинених країн, тому метою статті є аналіз особливостей професійно-кваліфікаційної структури населення України та її кореляції з рівнем матеріального добробуту. Для досягнення поставленої мети ми розглянули професійно-кваліфікаційну структуру населення, динаміку розподілу зайнятого населення та динаміку доходів за професійними групами. Проведене дослідження показало, що в Україні відсутня кореляція між рівнем професійної кваліфікації та отримуваним доходом, що призвело до знецінення вищої освіти. Також відсутня позитивна кореляція між освітою, кваліфікацією, доходом та соціальним становищем. Ці тенденції послаблюють передумови формування середнього класу. Для розвитку і зміцнення середнього класу в Україні необхідна злагоджена економічна політика держави на всіх рівнях, зокрема врегулювання і визначеність прав власності, освітня програма, трансформація системи заробітної плати в бюджетній сфері, подолання олігархічної системи влади.

Ключові слова: середній клас, професійно-кваліфікаційна структура, освіта, дохід, стиль життя.

*Mechanism of Economic Regulation, 2013, No 3, 68–77
ISSN 1726-8699 (print)*

Professional and Qualification Indicators of Middle Class in Ukraine

YULIA B. ROSETSKA*

** C.Sc. (Economics), Associate Professor,
Department of General Economic Theory,
Odessa National Economic University,
Preobrazhenska Street, 8, Odessa, 65026, Ukraine,
phone: 00-380-48-7238279, e-mail: lyulyock@gmail.com*

Manuscript received 27 July 2015.

The formation of the middle class in any country is the key and core of economic development, so we need to study the conditions and problems of the middle class in Ukraine. The level of education and training of employees are the foundation of stratification patterns in developed countries, so the purpose of this article is to analyse the characteristics of vocational qualification structure of Ukrainian population and its correlation with the level of material well-being. To achieve this goal, we considered vocational qualification structure of the population, dynamics and distribution of the employed population according income and occupational group. The study showed that there is no correlation

between the level of professional qualifications and income in Ukraine. There is also no correlation between education, qualification, income and social status. These trends weaken the prerequisites for the formation of the middle class. For the development and strengthening of the middle class Ukraine requires coordinated economic policy at all levels, including: definition of property rights education program, transformation of wages system in the public sector, overcoming the oligarchic system of government.

Keywords: middle class, professional qualification structure, education, income, lifestyle.

JEL Codes: A13, J31

Tables: 4; *Figures:* 1; *References:* 10

Language of the article: Russian

References

1. What make the middle class in Ukraine, Sayt Ukrainskoho bankovskoho portala, http://banker.ua/bank_news/govregulations/2013/07/19/1180461882/. (In Russian)
2. Rosetskaia, Yu. (2015), Problems of formation and development of the middle class in the Republic of Ukraine, *Stratification and the middle class in Eastern European Borderland*, [Sorochan O., Koshelieva N., Rosetskaia Yu., Filip N., Livitski O.], ed.: Sorochan O., – Vilnius, EGU. (In Russian)
3. The big explanatory sociological dictionary: Russian-English, English-Russian, authors: Jery, D., Jery, J., Moscow, Veche, AST, Part 2: P-Ya. (In Russian)
4. Dictionary of Sociology / Ed. by J. Scott, G. Marshall. – Oxford, 2005. (In English)
5. Mills, W. (1951), *White collar: The American Middle Classes*, New York, Oxford University Press. (In English)
6. Simonchiuk, Ye. (2009), “Professional structure of modern Ukraine,” *Sotsiologiya: teoriia, metody, marketing*, 3, 62–99. (In Russian)
7. Economically active population of Ukraine in 2013 (2014), Kyiv, Dergavna slugba statystyky Ukrainy. (In Ukrainian)
8. Korol, I. V. (2013), The competitiveness of the national economy in the implementation of the strategic objectives of its development, Kyiv, KNEU. (In Ukrainian)
9. Podhornaia, V. Where to “turn” the middle class?, Dialog.ua, <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page3-85.html>. (In Russian)
10. Libanova, Ye. Reality and imaginary life of middle class, Dialog.ua, <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page3-87.html>. (In Ukrainian)

Дослідження конфліктного потенціалу тіньової економіки

В. В. САБАДАШⁱ, М. С. МАЛЮГАⁱⁱ

Масштабна тіньова економіка й корупція становлять істотну загрозу національній безпеці. Їх обсяги та вплив на легальну економіку багато в чому залежать від державної політики й дієвості організаційно-економічних і правових механізмів, що регулюють соціально-економічні відносини у суспільстві. У статті досліджено категорію «тіньова економіка», проаналізовано причини, умови і чинники збільшення обсягів тіньової економіки. У роботі наведено статистичні й експертні оцінні дані про обсяги тіньової економіки деяких європейських країн, включаючи Україну; подано інформацію про найбільші за обсягами тіньові сектори національної економіки. На основі критичного аналізу розроблено комплекс пріоритетних заходів організаційно-економічного й юридичного характеру, спрямованих на детінізацію української економіки.

Ключові слова: детінізація, індекс, конкурентоспроможність, корупція, тіньова економіка.

УДК 330.101

JEL код: O17

Вступ. Тіньова економіка (ТЕ) дуже негативно впливає на стан національного господарства, призводить до важковиправних деформацій структури економіки, серйозних політичних та економіко-соціальних наслідків. Високий рівень тінізації економіки погіршує імідж країни, знижує її конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках, ефективність структурних та інституційних реформ. Тіньовий сектор (який тією чи іншою мірою властивий будь-якій економіці) істотно стримує економічне зростання і послаблює інтеграційні можливості країни та окремих економічних суб'єктів, її соціокультурний і науковий потенціал.

ТЕ як макроекономічне явище складна й багатогранна. Дослідженню її форм і специфіки прояву, науково-методичним аспектам оцінювання рівня тінізації економіки приділяють значну увагу економісти та фахівці. Питання впливу ТЕ на економіку держави завжди є актуальними, адже неврахування чи недооцінка обсягів ТЕ унеможливує проведення економічного аналізу на макро- і мікрорівнях, призводить до серйозних тактичних і стратегічних економіко-соціальних прорахунків під час реалізації управлінських рішень на державному рівні, а отже, впливає на якість економічних прогнозів та ефективність економічної політики в цілому. Все це об'єктивно зумовлює необхідність дослідження ТЕ та вироблення дієвих заходів із детінізації економіки.

Постановка проблеми. Проблеми тінізації економічної діяльності й розроблення та впровадження ефективних організаційно-економічних і правових механізмів детінізації залишаються актуальними й привертають увагу багатьох науковців і практиків. Тінізація економіки – трансдисциплінарне макроекономічне явище, дослідженням якого займаються як економісти, так і соціологи та політологи. В умовах рецесії проблема

ⁱ Сабадаш Віктор Володимирович, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету, заступник директора Науково-дослідного інституту економіки розвитку МОН України і НАН України;

ⁱⁱ Малюга Марія Сергіївна, студент факультету економіки та менеджменту Сумського державного університету.

© В. В. Сабадаш, М. С. Малюга, 2015

тінізації економіки є дуже актуальною як для економічних суб'єктів, так і для уряду країни. Складність проблеми підсилюється й відсутністю коректних національних практик (методологічної бази) з оцінювання рівня тінізації економіки, тому дослідження українських науковців ґрунтуються переважно на закордонних теоретико-методологічних підходах і методах.

Дослідження ТЕ і розроблення заходів із детінізації широко відобразилися в працях таких учених-економістів, як З. С. Варналій [10], В. М. Геєць [5], В. В. Кузьменко [3], І. І. Мазур [4], Т. А. Тищук [9] та ін. Спираючись на ґрунтовні науково-методичні й практичні напрацювання у цій сфері, необхідно зазначити, що сучасна економічна і політична ситуація в країні, серйозні геополітичні й фінансово-економічні виклики та загрози актуалізують проблеми впливу ТЕ на траєкторію подальшого розвитку національної економіки. Пошук дієвого й ефективного організаційно-економічного та правового інструментарію, адекватного економіко-соціальному реалію, залишається складним і першочерговим завданням із детінізації економіки України.

Метою дослідження є критичний аналіз теоретико-практичних аспектів соціально-економічної природи процесів тінізації економіки, впливу на економічну діяльність суб'єктів господарювання для розроблення дієвих та ефективних механізмів протидії ТЕ.

Результати дослідження. Тіньовий сектор економіки являє собою сукупність неврахованих, нерегламентованих і протиправних видів господарської діяльності, у яких не визнається загальностановлений порядок отримання доходів, а держава позбавлена права участі в їх розподілі.

На сьогодні немає чіткого визначення терміну «тіньова економіка», тому в дослідженнях використовують досить широкий і різноплановий спектр понять: «підпільна», «секретна», «прихована», «сіра», «нелегальна», «таємна», «незарєєстрована» тощо. Така значна кількість дефініцій пояснюється відсутністю загальної основи розуміння цього питання, за допомогою якої можна було б чітко розподіляти та пояснювати різні типи ТЕ. Проаналізувавши підходи науковців до визначення терміну, можемо узагальнити: ТЕ – це складне явище, представлене як сукупність неконтрольованих і нерегульованих (як протиправних, так і законних) економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності, які мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків.

Із різних позицій дослідники підходять і до питання класифікації видів/типів ТЕ. Можна виділити такі основні види ТЕ, як «кримінальна» та «фіктивна», яку, в свою чергу, поділяють на неформальну, нелегальну та напівлегальну (рис. 1).

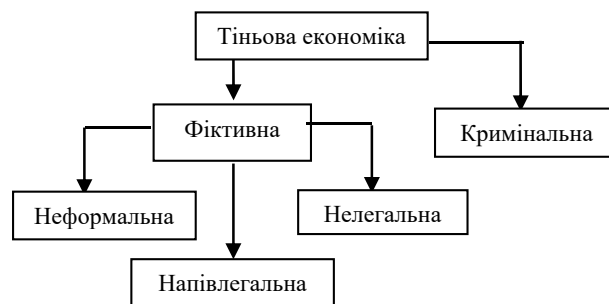

Рис. 1. Структура ТЕ

Кримінальна економіка поєднує в собі усі види діяльності з виробництва товарів і послуг, заборонених законом (наркобізнес, торгівлю зброєю, рекет тощо). Також до неї належить і діяльність, для якої необхідна відповідна дозвільна документація, за відсутності якої вона теж стає незаконною (послуги фінансових посередників, лікарів, адвокатів, нотаріусів тощо).

В Україні великого поширення набула т. зв. «фіктивна» економіка, до якої відносять навмисне заниження доходів від підприємницької діяльності, неофіційну робочу зайнятість, виплату заробітної плати в «конвертах» та досить високий рівень корумпованості правоохоронних і судових органів під час здійснення покладених на них державою обов'язків.

Виникнення ТЕ як феномену починається із самої людини, з мотивів її вчинків та інтересів, специфіки й особливості соціальної психології індивіда. Кожна людина по-своєму, індивідуально, оцінює матеріальну винагороду свого трудового внеску; невинуватиме сподівання оцінювання результатів праці є однією з основних умов виникнення розбіжності інтересів і основним фактором поширення ТЕ як засобу усунення виниклої невідповідності. Тобто суб'єктом ТЕ в будь-якому разі є людина або група об'єднаних спільною метою людей, норми поведінки яких відрізняються від усталених у суспільстві.

Обсяги ТЕ в Україні експертами оцінюються в межах від 50 до 70% ВВП, фахівці-аналітики Міністерства економічного розвитку і торгівлі України наводять цифру 42% за результатами 2014 р. [11]. У будь-якому разі вони вражають та істотно перевищують аналогічні показники інших європейських країн – Болгарії (31,2%), Хорватії, Румунії (близько 30%), Угорщини (22,1%), Німеччини (13%), Франції (9,9%) [1] (рис. 2).

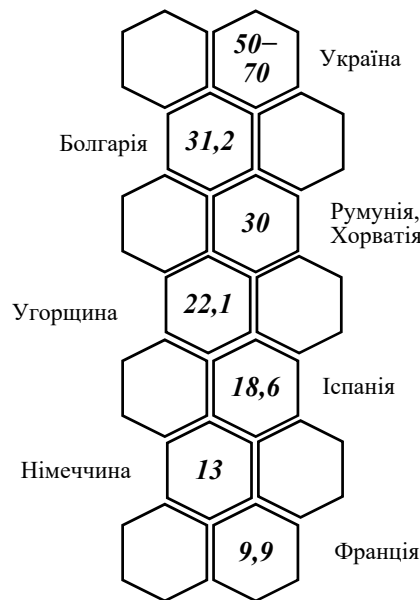

Рис. 2. Обсяги ТЕ в країнах Європи, %

ТЕ спотворює структуру економіки держави. Українська офіційна статистика не враховує ціни тіньового ринку, кількості працюючих у тіньовому секторі, що призводить до заниження темпів інфляції, помилок в оцінюванні ситуації на ринку праці та політиці зайнятості і, як наслідок, до завищення показників податкового навантаження, викривлення інформації платіжного балансу, зростання ризиків, погіршення інвестиційної привабливості та зниження попиту на інвестиційні ресурси.

При випереджальному зростанні темпів тінзації доходів порівняно з темпами зростання офіційного ВВП реальною стає недооцінка потреби національної економіки в грошовій масі. Поширення тіньового сектору стимулює зростання спекулятивних фінансів і торгово-посередницьких угод, що перешкоджає розвитку реального виробництва. Значна частина тіньових доходів інвестується в розвиток легальних видів діяльності, що сприяють подальшій тінзації економіки, підвищенню рівня зайнятості та підвищенню прибутковості.

Згідно з оцінками українських експертів тіньовий оборот в Україні є найбільшим у торгівлі (80%), будівництві (66%), нерухомості (60%), гральному бізнесі (53%), громадському харчуванні (53%), засобах масової інформації (53%), транспорті та перевезеннях (46%). Корумпованими є також сфера постачання енергоносіїв, землевідведення, приватизація. Особливо небезпечними є тіньові та корупційні ринки послуг і благ під державними гаслами (тіньовий внутрішній ринок судових, адміністративних, керуючих та господарських рішень, ринок державних і керівних посад).

В українській економіці незареєстрована економічна діяльність найбільш поширена у сільському господарстві (67,2% усіх зайнятих), торгівлі (32,9%), будівництві (16,7%). Якщо в цих галузях незареєстрована економічна діяльність виконується головним чином на незареєстрованих підприємствах, то незареєстровані послуги надаються дуже часто на офіційно зареєстрованих підприємствах. Так, надається 61,1% незареєстрованих фінансових послуг, 59,8% послуг готелів та ресторанів, 52,4% послуг охорони здоров'я, 45,3% освітніх послуг. Галузева структура незареєстрованої економічної діяльності осіб, які мають високий професійний статус за основним місцем роботи, істотно відрізняється від середньої. Зокрема, для них більш характерні надання фінансових послуг та науково-викладацька діяльність [2].

Найбільш поширеними видами тіньової діяльності є виплата заробітної плати в «конвертах» («сіра», «неофіційна» заробітна плата) та неофіційна зайнятість населення, до яких у населення сформоване позитивне або нейтральне ставлення. Адже більшість українців живе «сьогоднішнім днем» та асоціює отримання заробітної плати із збільшенням доходів, прагне забезпечити добробут своєї родини та підвищити рівень життя, не замислюючись про майбутнє та про пенсію. Така зайнятість населення України на «тіньовому» ринку праці призводить до зменшення податкових надходжень до бюджету, нечесної конкуренції, зростання соціального напруження серед населення, що, як наслідок, сприяє зменшенню купівельної спроможності населення та чинить негативний вплив на розвиток економіки країни [3].

До серйозних економічних небезпек в Україні належить також корупція, яка в широкому розумінні являє собою складне соціально-економічне явище, що виникає в процесі реалізації тіньових економічних відносин між посадовими особами та іншими суб'єктами з метою задоволення особистих інтересів через комерціалізацію суспільних благ і цінностей [4]. Посилення корупції спричиняє погіршення інституційної рівноваги в економіці й суспільстві, активізує економічні та фінансові ризики.

Необхідно визнати, що економіка України швидко інтегрувалася у систему тіньових фінансових потоків, використовуючи стандартні інструменти маніпулювання цінами експорту-імпорту, а також фінансові й соціальні інструменти. За оцінками, які наводить академік В. М. Геєць, обсяги виведення капіталів з української економіки в офшори щорічно становить близько \$8 млрд [5] (за цим показником Україна входить до десятки країн-лідерів). Потрібно зазначити, що деяка частина з цих коштів повертається в українську економіку у вигляді вже іноземних інвестицій, наприклад із Кіпру, Віргінських Островів.

Значний масштаб «тінізації» ВВП України уже призвів до істотних економіко-соціальних і ринкових наслідків:

а) соціально не захищене становище найманих працівників, значна частка заробітної плати яких виплачується неофіційно (як наслідок, істотні проблем Пенсійного фонду України з виплатою пенсій – на початок квітня 2015 р. дефіцит Фонду становить близько 80 млрд грн);

б) негативна ділова репутація країни та її неконкурентне середовище, що істотно стримує надходження в країну іноземних інвестицій;

в) несправедливий та непрозорий розподіл національного доходу в суспільстві, що завдає йому не лише економічних, й моральних, соціальних збитків;

г) спотворення офіційних даних про стан основних макроекономічних показників країни, бухгалтерської звітності економічних суб'єктів, що істотно впливає на розроблення, обґрунтування, прийняття й реалізацію ефективних організаційно-економічних і законодавчих рішень, та ін.

Внаслідок негативних тенденцій в економіці наша країна посідає останні місця в провідних світових економічних рейтингах. Так, при визначенні рейтингу за індексом глобальної конкурентоспроможності Україна у 2015 р. посіла 76-те місце, тоді як Польща – 43, Росія – 53, Казахстан – 50 [6]. На рівень конкурентоспроможності нашої країни впливають такі чинники як:

- велика кількість бюрократичних перепон, необхідних для відкриття/закриття бізнесу;

- слабкий рівень розвитку інституцій, який є значно нижчим порівняно з іншими постсоціалістичними країнами, що пов'язано з недостатнім захистом прав власності на землю, ігноруванням та масовим невиконанням законодавчих актів, низьким рівнем державного управління;

- відсутність незалежності судової системи, що призводить не лише до значних втрат бізнесу, а й здебільшого до невпевненості та неможливості захисту власних прав;

- низький рівень макроекономічної стабільності, який навіть порівняно з іншими постсоціалістичними країнами оцінюється як невисокий;

- неефективний ринок. Розвиток конкуренції на внутрішньому ринку є досить низьким, що пояснюється значним втручанням держави у роботу ринків, нерівномірним розподілом податкового навантаження, створенням сприятливих умов вибірково компаніям, тісним взаємозв'язком «влада – бізнес», що призводить до лобіювання власних компаній та особистих інтересів, створенням монопольних умов для їх функціонування.

Бізнес-середовище в Україні експертами оцінюється як найгірше із постсоціалістичних країн. Відповідно до рейтингу Світового банку «Doing business», за легкістю ведення бізнесу у 2015 р. Україна посіла 96-те місце із 189 країн [7].

Іншим світовим індексом, що характеризує місце країни у сучасному світі та

демонструє, наскільки економіка тієї чи іншої держави відповідає ліберальним принципам, є рейтинг «Індекс економічної свободи», за яким Україна посіла 162-ге місце із 178 країн. При цьому серед індикаторів економічної свободи України найбільш проблемними є такі показники: свобода від корупції (25 балів), захист прав власності (20 балів), свобода інвестицій (30 балів) і фінансова свобода (37,55 бали) [8].

Значний рівень неформальної зайнятості населення та відповідно виведені в «тінь» заробітні плати/доходи негативно позначаються на розмірах страхових внесків до Пенсійного фонду та фондів соціального страхування, а також обсягах надходжень до бюджету податку з доходів фізичних осіб та податку на додану вартість. За таких умов навіть незначні коливання економічної кон'юнктури збільшують масштаби виведення зарплат/доходів у «тінь», що, у свою чергу, впливає на систему державних фінансів та пенсійну систему. Крім того, тінізація заробітних плат загрожує стримуванням нагромадження коштів накопичувальної системи та розвитку її інвестиційного потенціалу [9].

Високий показник тінізації фінансових потоків загрожує досягненню цілей стабілізації державного бюджету та знижує потенціал реформування фінансової системи. Спотворення механізмів конкуренції внаслідок критичних масштабів тінізації діяльності економічних суб'єктів та недостатня надійність вітчизняного фондового ринку негативно позначаються на результативності реформ із покращання бізнес-клімату та залученні інвестицій.

Сьогодні тінізація економіки в нашій країні має міцне підґрунтя та глибоке коріння, тому для її уникнення потрібно буде прикласти неабияких зусиль. Значне поліпшення економічної ситуації та добробуту можливе лише за умови кардинальних змін. Тому детінізація економіки потребує комплексного її реформування, спрямованого на усунення чинників, що негативно впливають на економіку.

На думку З. С. Варналія, детінізація економіки – це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин і передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки повинне стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства [10].

Виведення з «тіні» капіталів сприятиме істотному збільшенню національного доходу, зростанню інвестиційного потенціалу і можливостей для його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, служитиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, сприятиме зміцненню економічної безпеки держави.

Ураховуючи те, що для населення нашої держави тіньові доходи відіграють значну роль у забезпеченні відповідного рівня життєзабезпечення, сьогодні необхідно уникнути однобічного підходу до вирішення проблем тінізації, запропонувавши дієві антикорупційні механізми поряд із забезпеченням робочими місцями та гідною винагородою за сумлінну працю.

Особливу увагу сьогодні необхідно приділити саме методам легалізації ТЕ, що забезпечать умови для зростання ефективності й прибутковості легального виробництва і гарантують економічну та соціальну стабільність. Комплекс заходів, спрямованих на детінізацію української економіки, повинен передбачати такі першочергові завдання:

- удосконалення законодавства у сфері боротьби з економічними злочинами й корупцією, неухильне його дотримання;
- проведення судової та адміністративної реформ;

- встановлення прозорих правил ведення бізнесу для всіх економічних суб'єктів;
- подальше удосконалення податкового законодавства;
- підвищення рівня правової культури населення;
- істотне підвищення ефективності управління державними й корпоративними фінансами;
- стимулювання інвестицій у національну економіку;
- оптимізація банківського сектору;
- додержання термінів і культури виплат заробітної плати, соціальних платежів, пенсій;
- створення нових робочих місць;
- підвищення освітнього й професійного рівня управлінського персоналу.

Висновки і напрями подальших досліджень. Проблема боротьби з ТЕ є дуже актуальною для української економіки. В умовах рецесії та обмеженості фінансових ресурсів використання організаційно-економічного й юридичного інструментарію для детінізації економіки має пріоритетне значення для уряду країни та суспільства. Ураховуючи стан національної економіки, політичні, соціальні й правові ризики, невідкладними є не лише тільки економічні методи боротьби з тіньовою економікою, а й корінні зміни у світогляді та суспільній моралі. Жорстка політика неприйняття урядом та економічними суб'єктами корупційних схем і правил тіньової економічної діяльності повинна стати запорукою успіху в реформуванні національної економіки й суспільного життя, досягнення європейських стандартів ведення бізнесу та добробуту.

Список літератури

1. *Інфографіка: тіньова економіка в Європі й Україні* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://forbes.ua/ua/nation/1381353-infografika-tinova-ekonomika-v-evropi-j-ukrajini>.
2. *Носова, О. В.* Національна економіка : навч. посіб. / О. В. Носова. – К. : Центр навчальної літератури, 2013. – 512 с.
3. *Кузьменко, В. В.* Напрями детінізації економіки України, подолання прихованої зайнятості та отримання заробітної плати в «конвертах» [Електронний ресурс] / В. В. Кузьменко, В. Ю. Маляев. – Режим доступу : http://www.lir.lg.ua/t_e.doc.
4. *Мазур, І. І.* Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України / І. І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 76–83.
5. *Щороку з економіки України виходить \$8 млрд* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/news/shehoroku_z_ekonomiky_ukrainy_vyhodyt_po_8_mlrld_5050.html.
6. *The Global Competitiveness Report 2014–2015* [Electronic resource]. – Access mode : http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf.
7. *Doing business 2015. Report Economy Rankings* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.doingbusiness.org/EconomyRankings/>.
8. *Индекс экономической свободы* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gtmarket.ru/ratings/index-of-economic-freedom/index-of-economic-freedom-info#ukraine>.
9. *Тишук, Т. А.* Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тишук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.
10. *Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації* ; за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.
11. *Тіньова економіка в Україні зростає до рекордного рівня з 2007 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.ua/finance/1079693-tinova-ekonomika-v-ukrajini-zroslo-do-rekordnogo-rivnya-z-2007-roku.html>.

Отримано 20.06.2015 р.

Исследование конфликтного потенциала теневой экономики

ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ САБАДАШ^{*},
МАРИЯ СЕРГЕЕВНА МАЛЮГА^{}**

^{*}кандидат экономических наук, доцент,
доцент кафедры экономики и бизнес-администрирования
Сумского государственного университета,
заместитель директора Научно-исследовательского института
экономики развития МОН Украины и НАН Украины,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-542-335774, e-mail: viktorsaba@gmail.com;

^{**}студент факультета экономики и менеджмента
Сумского государственного университета,
ул. Р.-Корсакова, 2, г. Сумы, 40007, Украина,
тел.: 00-380-95-387-68-17, e-mail: masha0018@ukr.net

Масштабная теневая экономика и коррупция представляют существенную угрозу национальной безопасности. Их объёмы и влияние на легальную экономику во многом зависят от государственной политики и действенности организационно-экономических и правовых механизмов, регулирующих социально-экономические отношения в обществе. В статье исследована категория «теневая экономика», проанализированы причины, условия и факторы увеличения объёмов теневой экономики. В работе приведены статистические и экспертные оценочные данные об объёмах теневой экономики некоторых европейских стран, включая Украину; представлена информация о крупнейших по объёмам теневых секторов национальной экономики. На основе критического анализа разработан комплекс приоритетных мер организационно-экономического и юридического характера, направленных на детенизацию украинской экономики.

Ключевые слова: детенизация, индекс, конкурентоспособность, коррупция, теневая экономика.

Mechanism of Economic Regulation, 2013, No 3, 78–86
ISSN 1726-8699 (print)

Research Conflict Potential Shadow Economy

VIKTOR V. SABADASH^{*},
MARIIA S. MALIUHA^{}**

^{*}C. Sc. (Economics), Associate Professor,
Department of Economics and Business-Administration, Sumy State University,
Vice Director of Research Institute for Development Economics (IDE),
Ministry of Education and Science of Ukraine, National Academy of Science of Ukraine,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-332223, e-mail: viktorsaba@gmail.com;

^{**}Student of Faculty of Economics and Management,
Sumy State University,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-95-387-68-17, e-mail: masha0018@ukr.net

Manuscript received 20 June 2015.

Large-scale shadow economy and corruption make substantial threat to national security. Their scope and influence on legal economy largely depend on government policy and organizational effectiveness and economic and legal mechanisms for regulating social and economic relations in society. In the article the category of “shadow economy” analysed the causes, conditions and factors of growth of the shadow economy. In this paper the statistical data and expert estimates of the shadow economy in some European countries, including Ukraine; information about the volume shadow major sectors of the national economy. Based on a critical analysis of a complex of priority measures of organizational, economic and legal measures aimed at de-shadowing of the Ukrainian economy.

Keywords: legalization, index, competitiveness, corruption, shadow economy.

JEL Code: O17

Figures: 2; References: 11

Language of the article: Ukrainian

References

1. Infographics: the shadow economy in Ukraine and Europe, <http://forbes.ua/ua/nation/1381353-infografika-tinova-ekonomika-v-evropi-i-ukrayini>. (In Ukrainian)
2. Nosova, O. V. (2013), *National economy*. Kyiv, Tsentr navchalnoi literatury. (In Ukrainian)
3. Kuzmenko, V. V. & Maliaiev, V. Yu. Directions of the economy legalization on Ukraine, overcoming the hidden employment and receipt wages in “envelopes”, http://www.lir.lg.ua/t_e.doc. (In Ukrainian)
4. Mazur, I. I. (2008), “Legalization economy as a priority of the economic security Ukraine,” *Stratehichni Priorytety*, 3, 76–83. (In Ukrainian)
5. Every year economy of Ukraine loses \$8 billion, http://ipress.ua/news/shchoroku_z_ekonomiky_ukrainy_vyhodyt_po_8_mlrld_5050.html. (In Ukrainian)
6. The Global Competitiveness Report (2014–2015), http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf. (In English)
7. Doing business (2015), Report Economy Rankings, <http://www.doingbusiness.org/EconomyRankings/>. (In English)
8. Index of Economic Freedom, <http://gtmarket.ru/ratings/index-of-economic-freedom/index-of-economic-freedom-info#ukraine>. (In Russian)
9. Tyshchuk, T. A. (2011), *The shadow economy in Ukraine: the scale and direction of overcoming*, ed. Dr. Yaroslav A. Zhalilo, Kyiv, NISD. (In Ukrainian)
10. Varnalii, Z. S. (2006), *Shadow economy: essence, characteristics and ways of legalization*, ed. Prof., Dr. Zakharii S. Varnalii, Kyiv, NISD. (In Ukrainian)
11. The shadow economy in Ukraine has increased to record levels in 2007, <http://economics.unian.ua/finance/1079693-tinova-ekonomika-v-ukrajini-zrosla-do-rekordnogo-rivnya-z-2007-roku.html>. (In Ukrainian)

На протяжении уже нескольких лет наш журнал уделяет внимание популяризации научных знаний, публикуя наряду с собственно научными трудами материалы научно-популярного содержания. Сегодня в сфере внимания журнала – такая важная фундаментальная категория, как *память*.

Память и её роль в развитии природных и социально-экономических систем

Л. Г. МЕЛЬНИКⁱ

В популярной форме в статье рассматривается содержание фундаментальной категории *память*. Рассматриваются её неотъемлемые составляющие, связанные с накоплением, хранением и воспроизводством информации. Затрагиваются необходимые условия реализации указанных компонентов памяти при формировании и развитии различных природных сущностей. Исследуются предпосылки устойчивости систем памяти, а также связь процессов развития систем с характеристиками их памяти: быстродействием и ёмкостью.

Ключевые слова: память, развитие, система, информация, ёмкость, быстродействие.

УДК 502.33

JEL коды: O10, O15, Z13

Очень часто современное представление о *памяти* ограничивается лишь её физиологическими функциями, реализуемыми в процессе существования человека и высших животных. Между тем память является фундаментальной категорией, обеспечивающей процессы функционирования и развития любых природных, социально-экономических и даже технических сущностей, относящихся к классу открытых стационарных систем. Научные основы данных процессов, в частности, освещаются в работах таких авторов: Мельника, 2012; Моисеева, 1990; Роуза, 1995; Olick et al, 2010; Nacking, 1996.

Память – это способность системы *накапливать, хранить и воспроизводить* информацию.

Практически все функции существования и развития системы требуют использования *памяти*: осуществление процессов *метаболизма, реализация механизмов обратной связи, поддержание стационарности, взаимодействие* с внешней средой, *трансформация* системы и др.

Период времени, в течение которого система способна *развиваться*, соответствует *ёмкости* её памяти; для бесконечного развития система должна иметь бесконечные ресурсы памяти.

Темпы развития системы зависят от *быстродействия* её памяти, т. е. скорости процессов *накопления, закрепления и воспроизведения* информации.

ⁱ Мельник Леонид Григорьевич, доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономики и бизнес-администрирования Сумского государственного университета, директор Научно-исследовательского института экономики развития МОН Украины и НАН Украины в составе Сумского государственного университета.

© Л. Г. Мельник, 2015

ИНФОРМАЦИЯ

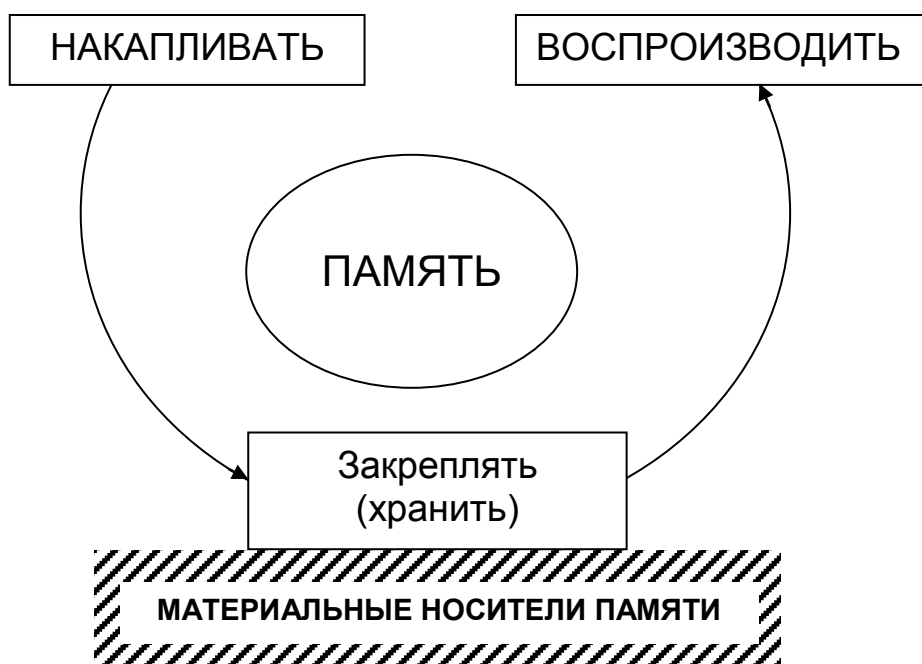

Рис. 1. Функциональные свойства памяти

Социальная память – это система информационных механизмов наследования и закрепления социальных изменений, обеспечивающих воспроизводство организационных основ, общественных отношений, процессов регламентации и обучения в общественных структурах.

Эволюция человеческого общества непосредственно связана с развитием *систем памяти: материальных носителей* (книгопечатания, фотографии, кино, магнитной записи и пр.); *нематериальных средств* (речи, письменности, устойчивых моделей поведения и др.); *инструментов обработки информации* (вычислительных устройств, компьютера и др.), *сетевых систем*, интегрирующих мощность отдельных узлов памяти (Интернета, компьютерных и социальных сетей).

Сегодня мы опубликуем две сказки с надеждой, что они помогут лучше понять содержание этой сложной философской категории и ту роль, которую она играет в процессах развития систем, включая функционирование механизма регулирования экономики.

СКАЗКА О ТОМ, КАК ПАМЯТЬ РАБОТНИКОВ ИСКАЛА

Пошла Память себе работников нанимать. Встретила по дороге Зеркало. Узнало Зеркало, что Памяти работники нужны и давай проситься на работу.

- А что Вы умеете делать? – спрашивает Память.
- Я умею всю информацию вокруг себя *собирать*. Всё, что вокруг происходит, в тот же миг *отражается* во мне. Я всегда иду в ногу со временем.
- Обрадовалась Память:
- Вас-то мне и нужно!
- Приступило Зеркало к работе. Стараётся! Ни одной детали не пропускает – всё в себе отражает... Пришла в конце рабочего дня Память к Зеркалу:
- А ну-ка, покажите, сколько Вами информации уже собрано.
- О! Очень много! – говорит Зеркало, – сейчас продемонстрирую...
- Но как ни старалось, ничего, кроме самого последнего изображения, в зеркале уже не было.
- А где Всё остальное? – спрашивает Память, – Вы же говорили, что умеете информацию собирать... Где она?
- Собирать-то я её умею... Вон сколько через меня прошло! – отвечает Зеркало. – Не умею только её *запоминать*, т. е. удерживать на себе...
- Но мне нужно, чтобы информацию не только *собирали*, но и *запоминали*, – разочарованно вздохнула Память и отправилась дальше работников искать.
- Прослышала о таком поиске Картина и пришла себя предлагать.
- Я, – говорит, – умею всю собранную информацию на себе *закреплять*.
- Проверим, – говорит Память, – завтра с утра и приступайте к делу – продемонстрируйте своё умение.
- Взялась утром Картина за работу. Целый день трудилась. Вечером является и предьявляет работу – великолепный пейзаж с натуры...
- Взглянула на пейзаж Память, смотрит, не налюбуется:
- Ух, ты! Как живой! И даже лучше... В жизни ведь только голая натура – хоть и красивая! А здесь ещё и подтекст имеется!.. Что ж, понравилась мне Ваша работа. Приходите завтра – будете новую информацию записывать – уже в другом месте или о другом событии.
- Завтра не могу, – смущённо говорит Картина.
- Ну, тогда послезавтра?
- Вы меня неправильно поняли, – ещё более смущаясь, вежливо отвечает Картина (всё-таки произведение искусства – интеллигентное создание). Дело вовсе не в том, что не могу именно завтра, а в том, что я вообще больше не смогу – никогда. На мне уже не осталось свободного места для новой информации. Я полностью выкладываюсь в работе за один раз. Работаю, как говорится, по принципу: «Остановись мгновение – ты прекрасно!»
- Расстроилась Память, но виду не подала. Поблагодарила Картину – всё ж таки старалась! Взяла она Картину, но на временную и вспомогательную работу.
- Вынуждена была Память работников и дальше искать. Дала объявление в газету: «Требуются работники, способные многократно собирать и запоминать информацию». На следующий день по объявлению приходит к ней Киноплёнка.
- Вам нужен работник, который способен собирать и запоминать информацию?
- Да! – отвечает Память, – А Вы действительно умеете это делать?
- Легко! – говорит Киноплёнка.
- И многократно?... – на всякий случай с недоверием уточняет Память. – Уж не по принципу ли: «Остановись мгновение!..»?

– Что Вы! По этому принципу моя старшая сестра Фотоплёнка работает, – уверяет Киноплёнка, – А я весь процесс стараюсь запечатлеть – в динамике и во времени... Я длинная – меня на много моментов хватает.

– ... И *снимать*, и *закреплять*? – продолжает интересоваться Память.

– Вот именно! – горячится Киноплёнка, – и *снимать* и *закреплять*! Как хорошо Вы специфику нашей работы знаете!.. Нужно вот только эту кнопочку нажать да эту ручку покрутить...

– Это хорошо, что многократно, – уже веселее говорит Память, – я готова взять Вас на работу с испытательным сроком. Прямо сейчас и приступайте...

И пошла Киноплёнка информацию снимать. Работает с огоньком! Носится везде, знает себе фиксирует... Целый день отработала. Вечером возвращается к Памяти и возбуждённо докладывает:

– Столько разных событий зафиксировала! Они теперь на мне будут храниться – пока я сама буду существовать...

– Очень хорошо! – разволновалась Память, не терпится ей на события посмотреть, – Ну, давайте!..

– Что давайте? – удивляется Киноплёнка.

– Как что? – недоумевает Память. – События показывайте...

– А я не умею, – смущённо признается Киноплёнка.

– Как это? – Вы же буквально сейчас сказали, что наснимали и закрепили много событий. Где они, покажите? – настаивает Память

– Хранятся на мне, – объясняет Киноплёнка. – Моё задание было *собирать* и *запоминать* информацию, что я и сделала...

– Но какой смысл что-то *собирать* и *запоминать*, если потом невозможно *вспомнить*? Для меня, Памяти, одинаково важны все три процесса: *накапливать*, *хранить* и *воспроизводить* информацию. Ради них я и существую.

– Да, Вы не расстраивайтесь! – успокаивает Киноплёнка. – У меня есть знакомый – Кинопроектор. Он держит специальный салон. Я у него иногда ванны принимаю. После них очень хорошо мои творческие способности проявляются. Конечно, сам Кинопроектор информацией не занимается, но способствует «раскрутке» таких творческих существей, как я. Лично не проверяла, но поговаривают, что пока киноплёнки у него восстанавливаются, он делает их копии и потом хорошо на этом зарабатывает. У нас у всех с ним творческие соглашения...

Встретилась Память с Кинопроектором. Пообщалась. С виду деловой, общительный, очень даже привлекательный. Собирает вокруг себя много народа. Однако на уме – одни только деньги. За ним глаз да глаз нужен. Говорит одно – делает другое. Обещает содействовать Памяти, сотрудничать с ней. Однако на стороне за деньги искажает Память, да так, что всё в ней становится вверх ногами, с точностью до наоборот...

А что делать? Вынуждена Память и с ним сотрудничать. Ей главное – побольше себя сохранить, а потом люди разберутся: кто прав – кто виноват. Долго Память вынужденно сотрудничала с Кинопроектором – больше ста лет. И ради того только, чтобы Киноплёнку воспроизводить. Много всё-таки она за сто лет успела отснять информации.

И тут появилось Видео – молодое, энергичное. А самое главное – теперь стало возможно обходиться без Кинопроектора, да и без Киноплёнки... Откровенно говоря, у неё характер был тоже не мёд – капризная, упрямая и уж очень чувствительная. Чуть

что не так, могла и сорваться – требовала к себе специального обхождения, а не каждый на него способен.

А Видео – простое и общительное. Запросто входит в любую семью. Лёгкое на подъем. Всего две кнопки: «ВКЛ» и «ВЫКЛ». Хочешь – запоминает, хочешь – вспоминает. Прямо при тебе. Никуда и ходить не надо, и можно обходиться без разных там кинопроекторов...

А когда появилась младшая сестра Видео – Цифровая камера в компании с Компьютером и Интернетом – тут вообще у Памяти жизнь отличная настала! Три вещи, ради которых она существует: *собирать*, *хранить* и *воспроизводить* информацию – можно делать легко и непринуждённо... И главное – на века!

СКАЗКА О ТОМ, КАК ПАМЯТЬ В СВОЁМ МУЗЕЕ ЭКСКУРСОВОДОМ БЫЛА

Надумала Память открыть музей, посвящённый самой же себе. А что, не одна она такая, кто себе при жизни музей открывает... Вот только разница в том, что Память его открыла, чтобы другие понимали, как *«запоминается» информация*, а некоторые такое делают, чтобы *запомнили их самих*.

Интересный музей получился. А главное – разнообразный. В одних залах – ну, вылитый планетарий, в других – ботанический сад с зоопарком, в третьих – пещеры с наскальными рисунками да инструментами первобытных людей, в четвертых – просто-таки музей архитектуры и градостроительства, а в пятых – выставка техники и изобретательства. Но есть и такие, где синхрофазотроны стоят, химические препараты, компьютеры и даже... 3D-принтеры.

– А почему, – спрашивают посетители, – у Вас такое разнообразие? Что ни возьми – оно здесь есть. Какое отношение всё это имеет к *памяти*?

– А потому, – отвечает Память, – что прежде, чем возникнет любая природная сущность (они в залах музея все представлены), должна появиться система памяти, на которую информация о ней – этой сущности – будет записана.

– Как это? – удивляются посетители. – Почему? Зачем?

– Дело в том, – отвечает Память, – что *материальный мир*, в котором вы живёте на самом деле не совсем материальный...

– А какой же? – ещё больше удивляются и волнуются посетители.

– Не беспокойтесь! – успокаивает Память. – Я не совсем правильно выразилась. Он, конечно же, материален... Однако, строго говоря, не только *материальный*, но и *информационный*... Даже не столько материальный, сколько информационный, поскольку все окружающие вас предметы создаются из одних и тех же стандартных материальных «кирпичиков» – атомов. Но различаются эти предметы колоссально. А если материальная основа у всех предметов одинакова, то, выходит, отличаются они друг от друга только своими информационными образами – алгоритмами взаимной компоновки этих самых материальных «кирпичиков» в пространстве и программами их изменения или чередования во времени.

– Та-а-ак! – не унимаются посетители. – А при чем здесь память?

– А при том, – терпеливо объясняет она, – что память – это и есть то, на чём «записывается» *информация*, которая и формирует данный предмет. Выходит, что память как носитель информации должна появляться до того, как какой-либо предмет будет создан Природой или человеком.

Первичные компоненты материального мира: частицы, атомы, молекулы – формировались на основе законов Природы, которая их «помнит» и безукоризненно соблюдает. Иными словами, они должны быть у неё где-то «записаны» на материальном носителе. Эта первичная память Природы является её таинством.

Живые организмы на Земле существуют и воспроизводятся благодаря генетической памяти – механизму запоминания и передачи наследственной информации. Но генетическая память не могла возникнуть до тех пор, пока не появились её материальные носители – органические кислоты. Созданию каждого нового поколения компьютеров также предшествовало изобретение новых систем памяти: электронных ламп, полупроводников, ЧИПов и т. д.

Фактически процесс эволюции Природы на Земле представляет собой «изобретение» ею новых систем памяти, предшествовавших возникновению новых уровней природных сущностей: первичных компонентов материального мира, живых организмов, человека думающего, всепланетной цивилизации, любых создаваемых интеллектом и трудом человека предметов и явлений. В частности, чтобы возник человек думающий, должен был возникнуть мозг – система памяти, способная фиксировать голографические образы предметов окружающего мира. Как видим, процесс развития продолжается. Одним словом, всё, что существует на планете, не могло возникнуть без соответствующих систем памяти. Поэтому экспонаты в моём музее столь разнообразны.

– У меня вызывает сомнение одна вещь, о которой Вы только что сказали, – обращается к Памяти эффектная посетительница. – Когда мы проходили по архитектурному и техническому залах, Вы упомянули, что строения и технические средства «помнят» идеи, заложенные в них теми, кто их создал. А разве они могут что-то «помнить»? Они же неживые... Вот я, например, помню, что произошло со мной вчера. Если постараюсь, могу вспомнить какие-нибудь стихи, но не могут же неодушевлённые предметы, скажем, строение или мясорубка, что-то «помнить» или «вспоминать».

– Мадам! – отвечает Память. – Я надеюсь, Ваши сомнения рассеются, если вникнете в классическое определение памяти, которая является способностью системы *накапливать (фиксировать), хранить (закреплять) и воспроизводить информацию*. К этим трём задачам: *фиксации, хранения и воспроизводства* информации – сводится, в конечном счёте, функция памяти.

Строго говоря, три слова: «запоминать», «помнить» и «вспоминать» – являются не чем иным, как своеобразными сленгами, обозначающими упомянутые подфункции памяти. «Помня» свой вчерашний день, Вы на самом деле *храните информацию* о событиях, происшедших вчера. «Вспоминая» же стихи, *воспроизводите* информацию о данном литературном произведении. Вам кажется, что здание или мясорубка не могут что-то «помнить» лишь потому, что Вы привыкли употреблять упомянутые сленговые значения функциональных процессов памяти только применительно к человеку. Ведь раньше человек «помнил» или «вспоминал», не задумываясь над истинным значением этих слов.

Конечно, мясорубка не может «запоминать» или «вспоминать» стихи. У неё иная задача. А вот другие, тоже неодушевлённые, как выразились Вы, предметы, уверяю, делают это не хуже, а значительно лучше Вас. Речь идёт, например, о магнитной ленте, компьютерном диске, USB (в обиходе – «флешке»). Они легко фиксируют, хранят и воспроизводят информацию. Мясорубка тоже «помнит», но лишь то, что ей необходимо для выполнения её функций. Например, конструкцию компонентов, из которых её собрали, компоновку сборки, материалы, из которых изготовлены её детали. Скажу Вам

больше, простая мясорубка может даже «вспомнить», что она делала вчера... Точнее, «поведать» о тех материалах, которые ей пришлось перерабатывать накануне. Их можно установить по частицам вещества, оставшимся в мясорубке.

Подобным образом «помнят» необходимую информацию и экономические системы. По оборудованию, которое стоит на предприятии, можно определить, какой вид продукции выпускает предприятие, в каких объёмах она производится и даже, какое сырьё используется для этого.

Впрочем, мы отвлеклись... Вернёмся к первой подфункции памяти – *фиксации информации*, что зачастую требует решения сложных технических проблем.

Например, перед тем, как скульптор создаст своё произведение, в его руках должен появиться кусок влажной пластичной глины, способной «запоминать» все детали замысла творца. Писатель же или художник записывает свои произведения на листе бумаги или холсте. Если скульптор попытается ваять произведение из высохшего на солнце куска глины, у него ничего не получится. В таком состоянии она не способна «запоминать» образы, создаваемые его руками. Аналогично, поэт не сможет записать свои стихи шариковой ручкой на стекле. Оно плохой носитель памяти для следов шариковой ручки, зато хорошо «запоминает» узоры, оставляемые красками или острым твёрдым резцом (главное, чтобы его твёрдость превосходила твёрдость стекла).

– А если вдруг стекло разобьётся? – интересуется одна из посетительниц.

– В таком случае вместе с носителем исчезнет и информация, «записанная» на стекле, – отвечает Память...

Сейчас Вы затронули ещё одно свойство, или, если хотите, функцию памяти. Она должна не только *фиксировать* информацию, но и *сохранять*. Информация сохраняется ровно до тех пор, пока её материальный носитель сохраняет свои свойства, позволяющие ему хранить «записанную» информацию. На песке рисунки будут «жить» очень недолго – пока их не смоют волны или не сдует ветер. Магнитная запись будет удерживаться, пока не размагнитится носитель. Ледяные фигуры останутся фигурами, пока не растает лёд.

Неустойчивость носителя информации обычно является причиной разрушения и системы. Живые существа не способны жить при предельно высоких или экстремально низких температурах, так как разрушается их генетический механизм памяти, построенный на органических соединениях. Сейчас учёные искусственно пытаются создать генетический механизм на кремниевой основе, гораздо более устойчивый. Существа, обладающие подобной генетической памятью, будут способны жить даже в открытом космосе. Однако найдётся ли человеку место в мире, населённом подобными существами? Как видим, защита памяти является серьёзной технической и информационной проблемой.

Часто для сохранения информации приходится прибегать к специальной защите памяти. Обычно это называют *консервированием* информации. Например, узор на керамической посуде покрывают глазурью, выполняющей функции прозрачного защитного слоя, чтобы узор (а это информация) дольше хранился. Подобным образом при помощи лака продляют срок жизни картин. Лак на вид не заметен, но защищает краски от разрушения. Нередко в качестве своеобразных консервирующих покрытий выступают различные компоненты природной среды. Например, слои земли надёжно хранят многие археологические артефакты. Вулканический пепел на столетия законсервировал информацию о быте жителей Помпеи, а ледники Сибири сберегли практически в нетронutom виде облик мамонтёнка.

Шестой	<p>Продукты самоорганизующихся систем</p>
Пятый	<p>Продукты продуктов интеллекта и общества</p> <ul style="list-style-type: none"> • продукты компьютера <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;"> $F(x) = \ln x^2 + 23x$ $\cos \arctg \psi$ </div> <ul style="list-style-type: none"> • продукты искусственно выведенных биологических видов
Четверт	<p>Продукты интеллекта и общества</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <ul style="list-style-type: none"> • знания </div> <div style="text-align: center;"> <ul style="list-style-type: none"> • компьютер, пр. </div> </div>
Третий	<p>Сущности интеллекта и общества</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <ul style="list-style-type: none"> • личность </div> <div style="text-align: center;"> <ul style="list-style-type: none"> • общественные объединения </div> </div>
Второй	<p>Сущности живой природы</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div style="text-align: center;"> <ul style="list-style-type: none"> • биологические виды </div> <div style="text-align: center;"> <ul style="list-style-type: none"> • экосистемы </div> </div>
Первый	<p>Первичные фундаментальные сущности</p> <ul style="list-style-type: none"> • законы природы <div style="text-align: center;"> </div> <ul style="list-style-type: none"> • причинно-следственные связи, пр.

Рис. 2. Уровни памяти

– Вы приводите такие известные факты, но вместе с тем звучащие так необычно, – удивляются посетители, – просто мы их раньше не связывали с памятью.

– Не менее важной функцией, – продолжает свой рассказ Память, – является *воспроизводство* накопленной и сохранённой информации, поскольку память должна не только «принять на хранение» информацию, но и «выдать» её потенциальным потребителям для использования. А это не менее сложная задача.

Например, чтобы воспроизвести информацию археологического характера, которую сохранила память земли, нужно добраться до исторических артефактов. Ещё недавно для воспроизводства информации фото- и кинодокументов необходимо было произвести сложные химические процессы. Внедрение цифровых технологий значительно все упростило.

– Это уж точно! – поддакивают посетители. – Мы убедились на собственном опыте.

– Воспроизводство хранящейся в закодированном виде информации, – продолжает Память, – связано, как правило, ещё с одной проблемой, а именно с её декодированием.

– Это Вы нам сейчас о телевидении и радио рассказываете? – интересуются посетители.

– Нет, не только, – отвечает Память. – Безусловно, там упомянутая проблема тоже существует. Но она связана не только с тем, как электромагнитные колебания тока преобразовать в визуальное изображение или звук.

– А с чем же ещё? – не унимаются посетители.

– Дело в том, – объясняет Память, – что информация обладает уникальной особенностью. Даже в небольшое сообщение могут быть «упакованы» чрезвычайно большие по объёму массивы многоуровневой и многогранной информации, которая может быть декодирована, иными словами, расшифрована по-разному.

– Знаете, – смущённо обращаются посетители, – именно сказанное Вами сейчас и требует такой расшифровки.

– С удовольствием декодирую, – улыбается Память. – Американский фантаст Рэй Брэдбери как-то сказал: «В книге можно вычитать не больше того, что знаешь». Я бы сказала иначе: каждый читатель вычитывает в книге свою собственную информацию. «Вычитывание» из книги и есть процесс декодирования её информационного содержания конкретным читателем. Точность расшифровки зависит от уровня развития человека, его знакомства с конкретным аспектом знания и даже от эмоционального настроения «шифровальщика» в данный момент. Порой читатель может «вычитать» в художественном произведении или научной работе даже то, что автор преднамеренно и не пытался туда включить. Однако эта информация могла быть им включена неосознанно.

В художественных произведениях их основное содержание, как правило, между строк. Чем талантливее писатель, тем больше информации он туда вмещает. Информационная ёмкость гениальных художественных произведений приближается к бесконечности. Так, Мона Лиза уже много столетий умудряется «по-разному» улыбаться разным зрителям, намекая каждому о чём-то сокровенном именно для него. Рассказывают, однажды на концерте русского хора американский конферансье, хорошо знавший русский язык, но гораздо хуже чувствовавший тонкости русской поэзии, перевёл песню «... И кто его знает, чего он моргает...» как «...Никто не знает, какие проблемы у него с глазами...». Он-то перевёл буквальное содержание строк, а не художественное, образное, которое как раз – в междустрочии и говорит о томлении души, а не проблеме с глазами.

Этот пример показывает многообразие путей декодировки информационного сообщения. Аналогично – найденный артефакт различным археологам может раскрыть разную информацию: одним – о климате «той эпохи», другим – о природной среде, третьим – об уровне технического развития, четвертым – о культурном укладе и т. п.

Как правило, все три проблемы: фиксации, хранения и воспроизводства информации – приходится решать вместе. Нет смысла накапливать информацию в каком-либо виде, если не решена проблема её воспроизводства и декодирования...

– Насколько можно судить по экспонатам Вашего музея, – замечают посетители, – человечество в этом довольно преуспело...

– Безусловно, – говорит Память, – и это очень важно. Ведь память служит своеобразной опорой для развития системы. *Скорость развития любой системы будет тем выше, чем выше быстродействие её памяти*, иными словами, скорости протекания трёх упомянутых процессов: *фиксации, закрепления и воспроизводства* информации. Если же скорость будет низкой, развитие будет «пробуксовывать», как на скользкой дороге. А то и вовсе превратится в «бег на месте». Подобную «заторможенность» мы сразу начинаем ощущать на своём компьютере при низкой скорости работы Интернета.

Сегодня компьютеры и Интернет резко повысили быстродействие общественной памяти. Например, ещё вчера исследователю, чтобы раздобыть какие-нибудь данные или формулировки, приходилось оббивать пороги многих учреждений или библиотек. Сейчас – достаточно нажать нескольких кнопок на клавиатуре компьютера.

– Выходит, можно сказать, что создана всепланетная система разума? – робко интересуются посетители.

– Пока можно говорить лишь о том, что создана *всепланетная система памяти*, обслуживающая развитие системы цивилизации, – отвечает Память. – А вот превратится ли последняя в систему *Разума* – зависит от самого человечества.

Литература

1. *Моисеев, Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
2. *Мельник, Л. Г.* Теория самоорганизации экономических систем : монография / Л. Г. Мельник. – Сумы : Университетская книга, 2012. – 440 с.
3. *Роуз, С.* Устройство памяти от молекул к сознанию / С. Роуз. – М. : Мир, 1995. – 384 с.
4. *Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., Levy, D.* (eds.). The collective memory reader. – Oxford University Press, 2010. – 360 p.
5. *Hacking, I.* Memory science, memory politics. In: P. Antze, M. Lambek (eds.). Tense past: Cultural essays in trauma and memory. – New York and London : Routledge, 1996. – P. 67–87.

Получено 11.07.2015 г.

Пам'ять та її роль у розвитку природних і соціально-економічних систем

ЛЕОНІД ГРИГОРОВИЧ МЕЛЬНИК*

** доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету,
директор Науково-дослідного інституту економіки розвитку
МОН України і НАН України у складі Сумського державного університету,
вул. Р.-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна,
тел.: 00-380-542-332-223, e-mail: melnyksmy@gmail.com*

У популярній формі в статті розглядається зміст фундаментальної категорії пам'яті. Розглядаються її невід'ємні складові, пов'язані з накопиченням, зберіганням та відтворенням інформації. Зачіпаються необхідні умови реалізації зазначених компонентів пам'яті при формуванні та розвитку різних природних сутностей. Досліджуються передумови стійкості систем пам'яті, а також зв'язок процесів розвитку систем із характеристиками їх пам'яті: швидкодією та ємністю.

Ключові слова: пам'ять, розвиток, система, інформація, ємність, швидкодія.

Mechanism of Economic Regulation, 2013, No 3, 87–97
ISSN 1726-8699 (print)

Memory and its Role in the Development of Natural and Socio-Economic Systems

LEONID HR. MELNYK*

* *Dr. (Economics), Professor,*

*Head of Department of Economics and Business-Administration, Sumy State University,
Director of Research Institute for Development Economics (IDE) at Sumy State University,
Ministry of Education and Science of Ukraine, National Academy of Science of Ukraine,
R.-Korsakova Street, 2, Sumy, 40007, Ukraine,
phone: 00-380-542-33-22-23, e-mail: melnyksmy@gmail.com*

Manuscript received 11 July 2015.

A popular form of the article considers the content of the fundamental categories of memory. We consider its essential components associated with the collection, storage and reproduction of information. Affected by the implementation of the necessary conditions specified memory components in the formation and development of a variety of natural essences. We study the stability of the background memory systems and communication systems development processes with the characteristics of memory speed and capacity.

Keywords: memory, development, system, information, capacity, speed.

JEL Codes:

Figures: 2; References: 5

Language of the article: Russian

References

1. Moiseev, N. N. (1990), *Human and noosphere*, Moscow, Molodaia Gvardiia. (In Russian)
2. Melnyk, L. H. (2012), *Theory of Economic Systems Self-Organization*, Sumy, Universitetskaia kniha. (In Russian).
3. Rose, S. (1995), *The Making of Memory: From Molecules to Mind*, Moscow, Mir. (In Russian)
4. Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., Levy, D. (2010), *The collective memory reader*, Oxford University Press. (In English)
5. Hacking, I., Antze P., Lambek M. (1996), *Memory science, memory politics*, New York and London, Routledge. (In English)

Летом 2015 года от нас ушёл один из членов редколлегии, стоявший у истоков нашего журнала ещё 16 лет тому назад. Его вклад в развитие и становление журнала сложно переоценить, поскольку все эти годы он эффективно выполнял возложенные на него функции. Редакция и редколлегия журнала считают за честь иметь опыт работы с таким человеком, у которого мы сами многому научились. Понеся такую утрату, мы не могли не вспомнить о профессоре Николае Константиновиче Шапочке на страницах нашего журнала, отдавая ему должное за многие годы прекрасной совместной работы.

СЛОВО О ДРУГЕ И УЧИТЕЛЕ (памяти профессора Шапочки Н. К.)

Л. Г. Мельникⁱ

«Возвращаются все, кроме лучших друзей...». Эта щемящая строка песни В. Высоцкого почему-то больше всего звучит в сердце, когда возвращаешься в мыслях к памяти Николая Константиновича Шапочки, кандидата экономических наук, ведущего профессора факультета экономики и менеджмента СумГУ, с которым мы простились минувшим летом.

Из многочисленных титулов, степеней, званий и должностей, которые неизбежно сопровождают в современном обществе человека и которые заслуженно нашли Николая Константиновича (зам. заведующего кафедры, учёный, профессор, педагог, член редколлегии научного журнала, член различных научных советов и т. д. и т. п.), звание «друг» стоит особняком. Оно народное уже по самой своей сути, ибо присуждается не административными органами, а живыми людьми, когда они покидают их служебные оболочки и начинают слышать живой голос своего сердца.

Друг – это тот, кто готов прийти на помощь, невзирая на свою собственную занятость, настроение и состояние здоровья, возможные потери комфорта и выгоды. Причём делает это так естественно, как будто это было его собственным желанием. Очень мало тех, кому по силам вынести такое звание. Возможно, поэтому при постоянно растущем количестве ответственных работников, начальников и специалистов разной квалификации всё меньше людей, которых другие считают *другом*. Увы, зримо увидеть, кому люди присвоили это звание, чаще всего можно лишь, когда приходит минута прощания с ним. С Николаем Константиновичем, человеком, который никогда не занимал больших начальственных должностей, пришлось проститься без преувеличения сотни людей, подтверждая самим своим присутствием это его поистине народное признание.

То, что едва ли не полгорода – люди разных возрастов, профессий и социальных кругов – желали считать его *другом*, является удивительным феноменом. Это притом, что в силу природной скромности, внутренней требовательности к себе и окружающим, честности он скорее избегал лишних контактов и старался быть не на виду.

ⁱ Мельник Леонид Григорьевич, доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономики и бизнес-администрирования Сумского государственного университета, директор Научно-исследовательского института экономики развития МОН Украины и НАН Украины в составе Сумского государственного университета.

© Л. Г. Мельник, 2015

Люди сами тянулись к нему, как растения тянутся к солнцу, возможно, неосознанно, ощущая источник какой-то невидимой жизненной энергии, в которой только и может формироваться душа и личностная основа человека. Может быть, поэтому многие приходили к нему (нередко приезжая с другого конца города) без конкретных целей или просьб – только для того, чтобы, застав его в перерывах между занятиями, просто перемолвиться несколькими словами. Его редко за пределами университетских аудиторий называли по имени-отчеству. Для людей его поколения он был просто «Коля» (для особенно близких – «Колечка»), те же, кто помоложе, называли его «Константинович». Мы же дальше в рассказе о нём будем использовать лишь две буквы Н. К., и каждый выберет то, что ему ближе и органичнее при воспоминании о Н. К. Шапочке.

То, что Н. К. в своём лице многим подарил ощущение *друга*, чувство столь редкое в наши дни, возможно, и является одним из важнейших компонентов наследия, которое он нам оставил.

При своей изящной комплекции Н. К. был настоящим богатырём по внутренней силе, благородству и бесстрашию. Обострённо воспринимал несправедливость и, не раздумывая, приходил на помощь более слабым. Почему-то вспоминается эпизод из «Белого солнца пустыни», когда Саид выходит из толпы многочисленной банды и под изумлёнными взглядами до зубов вооружённых боевиков молча ложится по «ту сторону баррикады» рядом с одиноко лежащим красноармейцем Суховым, видимо, нутром ощущая, что на стороне того правда и справедливость. Н. К. в жизни доводилось так поступать не раз. При этом он часто рисковал многим, но иначе поступать и жить не мог.

Случилось это давно. В 1961 году студент второго курса факультета физмата был призван на три года в армию. Крепкий, спортивный призывник был направлен в спецназ группы советских войск в Германии, где он продолжил начатые на гражданке занятия боксом и выполнил норматив мастера спорта. Выступая во Всесоюзном первенстве ЦСКА по боксу, он дошёл до финала. При его технике, быстроте и реакции до чемпионства оставался всего один шаг. А там, глядишь, – место в сборной СССР и другие спортивные вершины. Неожиданно все изменилось, и уже лишь шаг отделял от жизненной катастрофы с долгим сроком заключения и сломанной судьбой...

Несколько юных армейских спортсменов, готовившихся к финальным боям, как обычно, ужинали по талонам в одном из московских ресторанов (автору данных строк Н. К. как-то показывал это место недалеко от метро «Тургеневская», когда мы с ним бродили по Москве). Рядом шумно, с восточным размахом, гуляла многочисленная свадьба. За соседним столиком скромно ужинали две девушки.

Вдруг два жгучих брюнета из толпы гуляющих, уже успевшие основательно «заправиться», подошли к девушкам и начали их приглашать на танец. Девушки вежливо отказались. Не ожидавшие такого гонора «красавцы» начали сбиваться на хамство и чуть ли не силком тащить девушек. Николай по-хорошему попросил оставить их в покое, объяснив, что девушки вправе сами определять, как им проводить свое время в ресторане. «Красавцы» опешили: чтобы эти «сопляки» в скромных спортивных костюмах делали замечания им, выражаясь современным сленгом, «крутым мажорам» Москвы?!... Недолго думая, один из них подскочил к «наглецу» и, как ему, видимо, казалось, нанёс тому сокрушительный удар. Когда же он сам очнулся, то обнаружил себя почему-то лежащим на полу...

К тому времени на подмогу «своим» уже несло несколько десятков разгорячённых «джигитов»... А рядом со столиком в поте лица трудились те самые «юнцы» в спортивных костюмах, укладывая в «штабели» волны набегающих, стараясь это делать с максимальной деликатностью. Последнее, видимо, было самым трудным... Как рассказывал мне Н. К., в пылу борьбы на 9-м или 10-м «клиенте» он, очевидно, ошибся, «приложившись неаккуратно»... Результатом оказалась сломанная челюсть не кого-нибудь, а молодого родственника (то ли внука, то ли племянника) тогда всесильного председателя Госплана СССР.

«По линии» пошло распоряжение: разыскать и примерно наказать «наглеца». Спасло то, что тогда в армии, видимо, ещё оставалось своё представление о мужской чести. Когда эта история стала известна министру обороны СССР, он распорядился «спрятать бойца и не давать его в обиду». Распоряжение выполнили, и дослуживать солдату пришлось уже в Донецке. Там же после службы он начал работать по специальности в вычислительном центре статуправления, что определило его дальнейшее профессиональное увлечение статистикой. Несколько позже закончил и учёбу на своём физмате. Спорт же оставался его любимым занятием практически до последних дней его жизни.

Не менее красноречивы и другие эпизоды из жизни Н. К. Шапочки. Во время студенческой революции 2004 года, поднявшей волну протеста против объединения университетов в городе Сумы, многие преподаватели избегали публичного проявления симпатии к «бунтарям», которые фактически выступили против существовавшего режима властей во главе с тогдашним губернатором В. П. Щербанем... Многие, но только не профессор Н. К. Шапочка. Каждый вечер он неизменно появлялся в палаточном городке студентов с большим термосом кофе или чая и разными вкусняшками. Эта публичная поддержка известного профессора была чрезвычайно важна для юных «революционеров». Ездил Н. К. и на киевские майданы 2004 и 2014 годов, где, как мог, поддерживал их постоянных участников и конкретно сумских представителей, среди которых были и его спортивные побратимы.

Однажды, когда Н. К. было уже около 70 лет, он стал свидетелем неприятного эпизода. Как обычно, он совершал пробежку на стадионе. Вдруг рядом с дорожкой трое здоровенных подвыпивших балбесов стали грубо обзывать щуплого пенсионера. Тот, гуляя с внучкой, имел неосторожность сделать им замечание за мат. Возможно, дело дошло бы и до рукоприкладства, если бы не вмешался Н. К. Он объяснил, что молодые люди не правы и попросил тихонько идти по своим делам. Удивившись (а может, и обрадовавшись) юнцы тут же переключились на новый объект, который, судя по возрасту и комплекции, легко мог стать их новой жертвой. Самое вежливое, что Н. К. услышал от них, было: «А ты, дед, чеши отсюда, а то сейчас костей не соберёшь!» Двое из них тут же решительно направились к нему, видимо, чтобы продемонстрировать свои намерения наглядно... Когда несколько позже Н. К. помог им подняться с земли и оказал первую помощь, они безропотно подчинились. Лишь удалившись от «опасного деда» на безопасную дистанцию, где их ожидал перепуганный насмерть третий дружок, они стали выкрикивать угрозы и обещать, что он их «ещё узнает!» Эту историю мне рассказал тот самый пенсионер, с которого всё и началось. Когда я её напомнил Н. К., тот неожиданно выразил сомнение в правильности своих действий. Мол, может быть, следовало до конца исчерпать относительно более мягкие методы воспитания молодёжи. О том, насколько подобные методы воспитания могли быть опасны для него

самого в той ситуации, он даже и не задумывался... Таков, видимо, образ мыслей поистине сильных людей, которые боятся использовать свою силу во вред другим.

В жизни Н. К. был, однако, период, когда защищать людей стало его непосредственной профессией. Его семье негде было жить и он, прервав научную работу в Сумском филиале ХПИ, пошёл работать в уголовный розыск (УР), где тогда обещали дать квартиру. Вот когда пригодились навыки спецназовца и спортсмена! В оперативной работе и разного рода задержаниях он один (как тот Сухов) стоил целого взвода. Как-то в конце 1970-х годов мне довелось его встретить в поезде Москва–Сумы. Он один в обычном купейном вагоне сопровождал «на родину» известного сумского «пианиста-карманника», пойманного на «гастролях» в Москве. Вряд ли кто из пассажиров вагона мог догадаться, что этот с виду тихий паренёк, ехавший как обычный пассажир, на самом деле – опасный преступник, державший в напряжении милицию украинских городов и успевший приобрести известность в уголовных кругах Москвы... Лишь честно отработав в УР положенный срок, Н. К. посчитал себя вправе вернуться к научной работе. Однажды один из его коллег по работе в УР грустно заметил: «Если бы в милиции были все такими, как офицер Шапочка, у нас бы уже совсем исчезла преступность». Хотя, мы сейчас понимаем, дело не только (а возможно, не столько) в милиции.

То, сколько разных людей в своей жизни защитил Н. К., даря *веру в торжество справедливости*, и есть второй гранью его наследия.

С профессиональным спортом в жизни Н. К. был связан ещё один драматический эпизод, который чуть было не принёс ему большое несчастье. В итоге же оказался счастливым для сотен людей, которым Н. К. щедро стал дарить надежду и здоровье, возвращая к счастливой жизни.

Являясь разносторонним спортсменом (бокс, борьба, бег, плавание, лыжи), в молодости он серьёзно занимался также прыжками в воду. И здесь произошёл случай, который мог навсегда перечеркнуть не только его спортивные увлечения, но вообще сделать инвалидом на всю жизнь. Как-то во время очередного прыжка, когда спортсмен уже подлетал к воде, оттуда вынырнула чья-то неведомо откуда взявшаяся голова. Невероятными усилиями Николай смог уйти от прямого столкновения, но цена была огромной – повреждение позвоночника, грозившее полной неподвижностью. Многомесячные усилия врачей не принесли облегчения. Спортивная привычка бороться до конца заставила юношу обратиться к народной целительнице в одно из сёл Сумской области. Вера Пантелеевна (так звали целительницу) совершила, казалось, невозможное. Она вернула молодого человека к абсолютно полноценной жизни. Вместе со здоровьем ему было подарено *нечто* большее, о чём он тогда ещё не догадывался, и что открылось ему лишь позже. Однажды Н. К. вдруг понял, что сам может лечить других, возвращая здоровое состояние позвоночнику, шее, суставам.

С тех пор через руки Н. К. прошли сотни людей, которым он совершенно бескорыстно возвращал здоровье и радость в жизни. Часто для этого он с трудом находил небольшое «окно» в своём жёстком расписании занятий и дел. Нередко на это время его рабочая комната или просто свободная аудитория превращались в импровизированный медицинский кабинет, где совершалось маленькое чудо. Н. К. умел находить настоящую причину болезни безо всяких «узи» и «рентгенов», а его крепкие «всевидящие» пальцы безошибочно и ювелирно делали своё дело. Люди приходили к нему, согнувшись или скособочившись, а выходили, не веря, что теперь можно передвигаться без боли, распрямившись во весь рост. Часто он возвращал здоровье тем,

от кого уже отвернулись (как когда-то от него самого) врачи, нередко исправляя ошибки последних.

Как-то мы вместе с Н. К. участвовали в научном симпозиуме на Кипре. Разговорившись с одним из киприотов, узнали, что его жена уже несколько лет не в состоянии ходить. Из-за смещения диска позвоночника она совершенно не ощущает ног. Н. К. предложил свою помощь... Через день после массажа (хотя точнее это назвать мануальным лечением) знакомый киприот со смехом стал рассказывать, что у жены разболелись ступни ног, которые она долгое время вообще не чувствовала. При этом она самостоятельно поднялась и стала ходить. Ко второму сеансу лечения хозяйка дома уже лично вышла встречать нас на пороге дома.

Ещё раз подчеркнём, что этот свой дар Н. К. дарил людям абсолютно бескорыстно, как и способность духовной помощи и поддержки тем, кто в этом нуждался. Сотни (а может, и тысячи) людей, которым он подарил физическое и духовное здоровье, ощущение полноценной личности – разве это не предмет жизненного подвига человека?! Этот *дар целителя – третья* грань наследия Н. К.

Говоря об Н. К., нельзя не упомянуть ещё об одной черте его характера. Он остро чувствовал ложь в любом её проявлении. Особенно болезненно воспринимал фальшь из начальственных уст. Будучи воином по своей сути, он, тем не менее, никогда не был бунтарём. Не любил выступать с трибун. Хотя в критический момент он мог сделать и это. И тогда его выступление производило на слушающих эффект, какой производит обычно включённый свет на тараканов в ночной кухне.

У Н. К. была одна особенность, от которой он при всём желании не мог избавиться. Когда он слышал ложь, начинал улыбаться, что было очень небезопасным занятием, особенно в разговорах с начальством. Это звучало как открытый вызов и, видимо, воспринималось собеседниками, как гораздо большая опасность, чем словесные возражения или открытое проявление недовольства. Избавиться от этой привычки, нередко приносившей ему неприятности, Н. К. не мог, как ни старался. Наверное, он подсознательно ощущал, что ложь является одним из наиболее опасных пороков современного общества. Его улыбка – как выстрел в упор – была одним из грозных орудий против этого порока.

Находясь рядом с Н. К., окружающие как бы впитывали его любовь к *правде*, стремясь хоть немного быть честнее. Это ещё одна грань того наследия, которое он нам оставил.

Все, хорошо знающие Н. К., отмечают его уникальное чувство юмора. Он был очень благодарным слушателем. Ценил юмор и задорно хохотал над остроумной шуткой или анекдотом. Сам был мастером доброго розыгрыша. Мог, например, на застолье с серьёзным видом попросить соседа по столу, показывая на блюдо с нарезанным салом: «Передайте, пожалуйста, мне вон той белой рыбки». И тот начинал терзаться в сомнениях: раскрыть ли глаза незадачливому коллеге на его подобное заблуждение или дать самому обнаружить свою ошибку.

Предметом особого внимания Н. К. были разного рода проходимцы. Здесь его юмор и ирония порой превращались в острое оружие. В начале 1990-х из разных щелей на свет полезли кандидаты в «слуги народа». Один из таких претендентов как-то выступал в прямом эфире на сумском телевидении. Он был хорошо известен своей склонностью к безудержному обману, хвастовству и воровству. Не было исключением и это его выступление на телевидении. Обильно лились обещания осчастливить (конечно, благодаря его мудрости) всё, что движется на земле. Н. К. не выдержал и позвонил в

студию. Мастерски имитируя голос доверчивого пенсионера, он обратился к «кидале-кандидату»: «Мы все видим, что Вы – честный и порядочный человек! Не согласились бы Вы возглавить наш народ в качестве президента страны? Или, может быть, лучше подумать о должности Генерального секретаря ООН?». Проходимец-кандидат, видимо, сам хорошо зная цену своей «порядочности» и «честности», неожиданно смутился и растерялся: то ли благодарить за проявленное доверие, то ли рассказывать о сложности достижения начертанных целей. Будучи прекрасным психологом, Н. К. своей иронией неожиданно поставил прохвоста в сложнейшее положение, доведя до логического абсурда его же доводы. Даже если тот и заподозрил в вопросе звонившего иронию, не будешь же привселюдно давать ход назад и объяснять, что ты наговорил лишнего. Ведь только что ты сам нарисовал о себе (хоть и другими словами) именно такую картину. Кандидат «потух» и до конца эфира уже бормотал что-то невнятное.

Иногда, казалось, безобидные шутки Н. К. могли приводить к неожиданным даже для него последствиям. В начале 80-х годов они с коллегой молчаливого сурового вида ехали на поезде в одной из среднеазиатских республик СССР для сбора данных по научной теме. Время было суровое – андроповское. Перестройка ещё не началась. За антисоветский анекдот, рассказанный в публичном месте, могли последовать очень неприятные последствия... Сосед по купе, в котором ехали сумчане, – какой-то местный начальник, – видимо, напрочь забыл об осторожности. Разгорячённый выпитым, он без удержу рассказывал о своих начальственных подвигах. Чтобы произвести впечатление на соседей по купе, он шутил, рассказывал анекдоты, среди которых было немало довольно сомнительного антисоветского содержания.

Время близилось к полуночи, утомлённые путешественники валились с ног от усталости, а неуёмный сосед не обращал внимания на состояние своих соседей. Намёки типа: «Завтра у нас очень трудный день» – на него тоже не действовали. И тогда Н. К. поступил нестандартно, как только он умел это делать. Обращаясь к своему мрачному коллеге, он спросил шёпотом, но так, чтобы сосед мог это «подслушать»: «*Товарищ майор*, Вы будете ложиться на нижней или на верхней полке?».

После этих слов сосед побелел. К нему мгновенно вернулось трезвое состояние. Немного придя в себя, он стал умолять «товарища майора» пощадить его и не сдавать «куда следует». Все попытки объяснить, что это была шутка, на него не действовали. Похоже, он лучше приезжих знал местные порядки и то, что в их регионе бывает в таких случаях. Утром все попытки успокоить не на шутку разволновавшегося начальника тоже не увенчались успехом. Он успокоился лишь тогда, когда приезжие дали себя уговорить быть его гостями. На своей машине отвёз их в гостиницу, устроил по высшему классу (что по тем временам было очень трудной задачей) и угостил завтраком.

Неизменными качествами Н. К. были его *оптимизм* и *жизнелюбие*, которыми он заражал окружающих. Эти черты в сочетании с искрящимся чувством юмора тоже есть важнейшими гранями его наследия.

В рассказе об Н. К. мы приближаемся к тому моменту, с которого, как правило, принято начинать служебные характеристики, т. е. к общественно-производственной деятельности. Она является как бы «видимой», «надводной» частью биографии человека. Именно по ней обычно пытаются судить о масштабах характеризуемой личности, мысленно «дорисовывая» её невидимую, а на самом деле внутрличностную

часть содержания человека, хотя у многих она напоминает подводную часть плавающего пенопласта, а, отнюдь, не айсберга. Иными словами, почти всё ограничивается той самой «верхушкой», которую человек демонстрирует на работе.

Возможно, кому-то может показаться, что, характеризуя личность профессора, наш рассказ мы начали с малозначимых, второстепенных вещей, но именно они дают представление об истинном фундаменте, на котором вырастает в пространстве и времени личность, реализующая себя в конечном итоге и в производственной деятельности.

Автор убеждён, что производственные характеристики должны даваться теми, кто в этой производственной деятельности участвует вместе с характеризуемым. Но прежде чем передать слово тем, кому посчастливилось быть учениками или коллегами Н. К., приведём лишь несколько комментариев, которые помогут лучше понять суть сказанного.

Н. К. проработал в СумГУ больше 37 лет, с того времени, когда ВУЗ ещё был Сумским филиалом ХПИ. С момента открытия в университете экономического отделения. Н. К. – бессменный ведущий лектор курса статистики. Студенты СумГУ, прослушавшие курс профессора Шапочки, участвуя в студенческих олимпиадах, завоёвывают призовые места, на равных конкурируя со студентами других университетов, у которых статистика является основной специальностью.

Научную диссертацию, связанную с экономическим обоснованием формирования информационных систем в природопользовании, Н. К. защитил в 1992 г.

Он автор более 100 научных трудов по экономике природопользования, статистике, устойчивому развитию. Выступал с научными докладами в Армении, Беларуси, Бельгии, Германии, на Кипре, в России. Соавтор нескольких учебников с грифом МОН Украины. Является соредактором учебника «Основы экологии. Экологическая экономика и управление природопользованием», который был номинирован МОН Украины на Государственную премию Украины и лишь на финальной стадии уступил первенство другому учебнику. Остался неизданным практически готовый новый учебник Н. К. по статистике, над рукописью которого он работал до последних дней жизни. Хочется надеяться, что его ученики доведут дело учителя до конца, и учебник увидит свет.

Под руководством проф. Н. К. Шапочки было подготовлено и защищено девять кандидатских диссертаций (т. е. практически подготовлен преподавательский состав целой кафедры!). Тот, кто подготовил к защите хотя бы одного соискателя, знает, какой ценой достаётся такой результат!

В 2003 году за преподавательскую и учебно-методическую работу Н. К. было присвоено звание *профессора*.

Сегодня мы с благодарностью можем видеть в сотнях бывших студентов Н. К. – зримый результат ещё одной грани наследия профессора Н. К. Шапочки – *учителя* с большой буквы.

Ничего не придумывая, приведём лишь фрагменты из воспоминания тех, кому посчастливилось быть рядом с Н. К., учиться у него, вместе работать. Эти выдержки, словно лучики света, помогут лучше разглядеть различные стороны многогранного феномена его личности.

(Составлено из воспоминаний Т. В. Бабий, Т. А. Васильевой, В. И. Вороненко, С. В. Гливенко, И. Б. Дегтярёвой, П. А. Денисенко, Ю. Н. Деревянко, А. В. Евдокимова, С. Н. Ильяшенко, А. И. Карпищенко, А. В. Кубатко, О. А. Лукаш, Е. В. Мишенина, Л. Н. Таранюка, Е. Ю. Чигрин, Ю. С. Шипулиной).

- *Однажды мне пришлось увидеть отзыв об Н. К. слушателей факультета переподготовки специалистов, которые учились на кафедре лет десять назад: «Он зашел в аудиторию, окинул всех спокойным и уверенным взглядом. Было что-то вроде улыбки, но не явной, а где-то в глазах... Потом он сел и положил руки на стол. Руки были сухие, жилистые и очень сильные (это потом мы узнали, что он ещё и боксёр). Всем стало понятно: всё будет серьёзно и в то же время интересно».*
- *Профессионал своего дела: лекции проводил всегда без конспектов и шпаргалок, много приводил примеров «из жизни». Студенты с первой лекции понимали, что его курс очень важен.*
- *На лекциях по статистике профессор Шапочка учил нас очень критично относиться к статистическим данным. В качестве довода привёл как-то цитату Марка Твена: «Существует три вида лжи: ложь, наглая ложь и статистика».*
- *Никакие слёзы и выпрашивания оценок на него не действовали. Он у нас (поток студентов набора 2003 года) считался одним из самых строгих и честных преподавателей.*
- *Одними из главных качеств Н. К. были трудолюбие и последовательность, вежливость и интеллигентность, прямота и обаяние. Он старался никогда не показывать свою силу, но всегда чувствовалось, что он ею обладает. В жизни был краток и точен (наверное, как когда-то в боксе). Хорошо разбирался в людях, одинаково с уважением относился ко всем – «большим» и «маленьким».*
- *В научном руководстве Н. К. отличался особой деликатной строгостью. Деликатность выражалась в том, что никогда на аспиранта (да и на студента) он не смотрел «сверху вниз». Высота его опыта и профессионального кругозора в обсуждаемой теме ощущалась исключительно по уровню аргументов и предложений, с которыми просто невозможно было поспорить. При дружественном характере общения, тем не менее, всегда присутствовала требовательность. Перед глазами постоянно находился личный пример руководителя – с наглядной доходчивостью иллюстраций в лекциях, с отточенностью формулировок в ответах на вопросы и с уважительным отношением к коллегам. Его высокий профессионализм демонстрировался на каждой паре занятий со студентами, в каждой правке черновика статьи и каждом обсуждении результатов твоих расчётов.*
- *Я считаю себя счастливым человеком, так как на жизненном пути мне встретился талантливый научный руководитель, настоящий мастер своего дела – неисчерпаемый источник знаний и моральных ценностей.*
- *Очень пунктуальный и собранный человек, что ценил и в других людях.*
- *Никогда не повышал голос: ни на коллег, ни на студентов. Как правило, замечания делал молча. Мог одним взглядом, без слов приструнить «забывшегося» студента.*
- *Рядом с ним работать было спокойно и надёжно. Его молчание всегда было очень красноречивым.*

- Умудрялся, не критикуя, сделать замечание молодым начинающим коллегам за плохую подготовку к лекции лишь одной фразой или намёком. Однако эта деликатность была настолько пронзительна, что становилось стыдно.
- Очень тонко делал замечания студентам. Например, когда студентка пришла защищать диплом в вызывающих лосинах он позволил ей выступить, а потом как бы между делом спрашивает: «А Ваша мама видела, в чём Вы сегодня собрались идти в университет?»
- Однажды Н. К. проводил заседание кафедры. Были опоздавшие. Вместо замечания Н. К. неожиданно рассказал, как О. Ф. Балацкий поступал в отношении опоздавших: «После того, как в аудиторию заходил Олег Фёдорович, туда уже не мог зайти никто».
- Н. К. запомнился необычайной элегантностью и галантностью. Он всегда умел сделать тонкий комплимент женщине и выразить своё восхищение красотой женской половины кафедры.
- Его тосты были одними из лучших – всегда мудро и эксклюзивно. Прекрасно шутил.
- Был немногословен. В разговоре о каких-то житейских проблемах от него в двух словах можно было получить совет или хотя бы намёк на то, что нужно было делать.
- Он никогда не довлел над окружающими, хотя вполне мог это позволить в силу своего статуса и опыта.
- Обладал очень тонким чувством юмора. Часто пользовался приёмом иронии, что многие окружающие без такового чувства могли не всегда заметить. Как правило, его шутки были очень добрыми, хотя по отношению к чванливым людям ирония нередко становилась злой.
- В 80-х годах ему часто приходилось бывать в командировках в солнечной Армении. Он очень здорово мог передать колорит армянского языка и восточную манеру общения. Был прекрасным рассказчиком.
- Его любили даже собаки, по всей вероятности, чувствуя природную доброту и в то же время силу. Как-то мне пришлось отдохнуть по соседству с Н. К. Со мной была моя собака. Впервые увидев его, она тут же подошла к нему и хвостом поприветствовала как старого друга, видимо, ощущая в нём это качество... Н. К. потом каждый день старался приносить своему новому другу что-то вкусненькое.
- Н. К. был одним из самых активных членов редколлегии международного научного журнала «Механизм регулирования экономики». Его рецензии были всегда строгие, требовательные и содержательные.
- Он был как бы вне времени и вне моды... И этим особо ценен. Сейчас это большая редкость.
- Говоря о Н. К., часто вспоминаю его тонкое чувство юмора, его умелую точную иронию. Редко, когда здороваясь с ним, можно было в ответ услышать лишь обычно: «Добрый день!». Обычно в ответ получал заряд хорошего настроения в виде шутки, доброго розыгрыша. Он всегда всё подмечал... с каждым человеком его общение было не стандартным, а индивидуальным и тем самым более интересным и запоминающимся. Это всегда вызывало желание общаться с таким собеседником. Он был строгим преподавателем, уважающим коллегой, образованным человеком, интересным мужчиной...

- *Н. К. обладал удивительным даром быстро возвращать спокойствие человеку. Иногда ему для этого требовалось лишь произнести имя человека с нужной интонацией.*
- *Н. К. был не только преподавателем на занятиях, но и сам подавал пример нам своим образом жизни, отношением к ней.*
- *Н. К. был педантичен и трудолюбив. А его выступления на учёном совете университета всегда содержали рационализаторские идеи и предложения.*
- *Н. К. был человеком, рядом с которым было комфортно «просто молчать». Его внутренняя энергия создавала у собеседника ощущение, что этот человек живёт в абсолютном мире и согласии с собой, а также с пониманием и благодарностью принимает всё то, что происходит за пределами его внутреннего пространства.*
- *Меня Н. К. дважды восстанавливал, возвращая к нормальной жизни. В первый раз он вправил вывихнутое плечо, с которым я мучился год; второй раз мгновенно среагировал на мою жалобу, что у меня возникли проблемы со зрением. Быстро предпринятые действия позволили устранить, возможно, очень серьёзные последствия, вплоть до потери зрения. Не раз я обращался к нему и за советами по поводу различных жизненных ситуаций. Каждый раз его советы помогали принять верные решения, многие из них требовали хорошей юридической подготовки.*
- *Н. К. был человеком с большой буквы. Поражало то, что всегда, несмотря на какие-либо личные проблемы и невзгоды, он находил в себе силы, чтобы улыбнуться, спросить: «Как дела?», успокоить и поддержать других. Всегда в конце разговора он говорил: «Все будет хорошо!».*
- *Как правило, с весны до осени Н. К. приходил на р. Псёл для утреннего заплыва.*
- *Это был человек, который никогда никому не жаловался. Казалось, что его жизнь полна только положительных событий, хотя, наверное, как и у всех, это было, отнюдь, не так.*
- *«Статистика» (ту, которую преподавал Н. К.) была одним из самых интересных предметов. Она запомнилась на всю жизнь (при том, что обычно «Статистика» числится в числе самых нудных дисциплин).*
- *До сих пор не верится, что Н. К. с нами нет!.. Впрочем, почему нет! Он – жив! Он – с нами! Он – в наших сердцах и мыслях. Идешь по коридору в «М»-корпусе и кажется, что его сейчас встретишь... И он снова, как обычно, спросит: «Как дела?» и улыбнётся... Наверное, он и спрашивает, потому что мысленно ему отвечаешь: «Всё нормально!»... И тут же мобилизуешься.*
- *Он один из тех, присутствие которых не замечаешь, а отсутствие – сразу же остро чувствуешь.*

Во фрагментах приведённых воспоминаний проступают черты ещё одной грани наследия Н. К., которая проявляется через *воспитание* – тонкое, порой незримое, без какого-либо морализаторства, но очень действенное по своим результатам. В общении с Н. К. люди становились чище, честнее, активнее.

Сила любого государства на самом деле зависит не столько от политиков, сколько от энтузиазма, мудрости и трудолюбия его народа. Именно они формируют трудовой и интеллектуальный потенциал нации. Если Украине и суждено победить на её внешних и внутренних фронтах, то только благодаря тому, что такие люди, как профессор Николай Константинович Шапочка, этот потенциал воспроизводят ... настойчиво, каждодневно, при любых обстоятельствах своим талантом, трудом и волей.

Guide-Line for Materials Submitted for International Scientific Journal «Mechanism of Economic Regulation»

The international scientific journal is published by the following organizations:

- Sumy State University
- Sumy Regional Public Organization «Academy of Entrepreneurship and Management of Ukraine»
- Publishing company «University book»

To be published in the journal applicants must submit:

- **The text of publication**
- **Summary (100-200 words) and 4-8 keywords. In addition to summary author(s) should indicate: Family Name, First Name and other(s) Names, title of article. The summary should be attached in the end of the article.**
- **Author(s) details (Family Name, Middle Initial, Patronymic, a degree received, working address, home address, telephone number, fax, e-mail)**
- **Scientific recommendation (only for applicants which have not received PhD or MA – equivalent degree yet).**

The materials should be sent by *regular mail* (1 copy). The *electronic version* of the paper should be submitted by *regular mail* or sent via *e-mail*.

The requirements to the text of publication:

- right field – 38 mm;
- left field – 38 mm;
- upper field – 52 mm;
- lower field – 52 mm;
- paragraph – 5 mm;
- single interval;

All graphics and formulas must be set up in MS OFFICE applications. All graphics and tables should have a title and a number.

The address of the Editorial Board:

“Mechanism of Economic Regulation”
Editorial Board
Department of Economics and Business Administration
Sumy State University
Rimskogo-Korsakova Street, 2,
Sumy, 40007,
Ukraine

E-mail: merjournal@gmail.com

Требования к материалам, публикуемым в международном научном журнале «Механизм регулирования экономики»

Редакционной коллегией при отборе статей к публикации особое внимание будет уделяться структуре научных статей, которые должны содержать такие *необходимые элементы*: постановка проблемы в общем виде и её связь с важными научными или практическими задачами; анализ последних исследований и публикаций, в которых положено начало решению данной проблемы и на которые опирается автор, выделение нерешённых ранее составляющих общей проблемы, которым посвящается статья; формулировка целей статьи (постановка задачи); изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы по данному исследованию и перспективы дальнейших разработок в данном направлении (согласно Постановления Президиума ВАК Украины «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» от 15.01.2003 г. № 7-05/1).

Для публикации в научном журнале украинским авторам *необходимо предоставить следующие материалы*:

- 1) статья (на русском, украинском или английском языках);
- 2) три аннотации на русском, украинском и английском языках с указанием ФИО автора(ов), названия статьи и текста аннотации (100-200 слов) и 4-8 ключевых слов к статье;
- 3) сведения об авторе(ах), которые должны содержать фамилию, имя, отчество; учёную степень и учёное звание; место работы; должность; рабочий адрес; телефон; факс; адрес электронной почты;
- 4) научная рекомендация для авторов, не имеющих учёной степени (рекомендация кандидата или доктора наук), имеющих учёную степень кандидата наук – рекомендацию доктора наук, рекомендация доктору наук не требуется.

Для авторов, представляющих не Украину, обязательными являются только пп. 1, 2 (в части наличия аннотации на русском или английском языках), 3 и 4!

ВНИМАНИЕ! При отсутствии одного из перечисленных компонентов, наличии большого количества стилистических, орфографических и грамматических ошибок, а также оформленные не по требованиям материалы Редколлекцией к рассмотрению не принимаются и не рецензируются.

Материалы предоставляются в Редакцию журнала в печатном виде (1 экз.) и электронном варианте (на CD-диске или пересылаются по электронной почте).

Требования к оформлению текста статьи. Статьи оформляются на листах формата А4 (210x297 мм) с полями: левое – 38 мм; правое – 38 мм; верхнее – 52 мм; нижнее – 52 мм; абзацные отступы – 5 мм; интервал одинарный.

Слева в верхнем углу страницы указывается УДК статьи, ниже – автор(ы), на следующей строке по центру – название статьи, ниже – аннотация на языке статьи, ниже – текст статьи, ниже – список использованной литературы, ниже – аннотация(и) на других языках.

Рисунки (диаграммы, графики и пр.) и таблицы выполняются в формате MS Word или других графических форматах (MS Excel или MS Graph); формулы – в редакторе формул. Все таблицы и рисунки должны иметь названия и быть пронумерованы (в т.ч., формулы). Оформление списка литературных источников – согласно действующих стандартов библиографии.

Міжнародний науковий журнал

*Рекомендовано до друку вченою радою
Сумського державного університету,
протокол № 1 від 28 серпня 2015 р.*

Видання включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук – **наказ Міністерства освіти і науки України від 12 травня 2015 р. № 528.**

Відповідальність за підбір, точність наведених на сторінках журналу фактів, цитат, статистичних даних, дат, прізвищ, географічних назв та інших відомостей, а також за розголошення даних, які не підлягають відкритій публікації, несуть автори опублікованих матеріалів. **Обов'язковою умовою публікації є згода авторів на відкритий доступ до їх матеріалів через Інтернет.**

Передрукування матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяється тільки зі згоди автора та видавця.

Редактор, коректор Ю. М. Дерев'янку, В. В. Сабадаш
Технічний редактор Р. М. Моргуненко, Т. В. Пімоненко, Ю. М. Дерев'янку
Комп'ютерний набір та верстання Комп'ютерний центр кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету

Відповідальний за випуск Ю. М. Дерев'янку

Підписано до друку 29.09.2015. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура літературна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,02. Обл.-вид. арк. 9,48.
Тираж 200 пр. Замовлення № 1176.

**Адреса редакції : вул. Римського-Корсакова, 2,
кафедра економіки та бізнес-адміністрування
Сумського державного університету,
м. Суми, 40007**

**E-mail: merjournal@gmail.com
<http://mer.fem.sumdu.edu.ua/>**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 5821 від 31.01.2002 р.

Підписний індекс 37255

Видавництво СумДУ. 40007, м. Суми, вул. Р.-Корсакова, 2

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 3062 від 17.12.2007 р.

Надруковано у друкарні СумДУ
40007, м. Суми, вул. Р.-Корсакова, 2